

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« _____ » _____ 2026 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача першого (бакалаврського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

**«Військово-монаші ордени Західної Європи: порівняльний аналіз місця і
ролі у середньовічному світі»**

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності – за наявності)

Освітня програма Освітньо-професійна програма «Історія та археологія»
(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Влада Кременчуцька
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Андрій Токарев
(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Анотація

Створення середньовічних духовно-лицарських орденів стало важливою віхою в історії Європи. Серед найвпливовіших із них вирізняються тевтонський орден та ордени тамплієрів і госпітальєрів – військово-релігійні об'єднання, засновані на Близькому Сході під час перших хрестових походів. Дослідження даної теми веде до більш глибокого розуміння сучасної європейської культури. Мета роботи полягає в спробі послідовно простежити спільні риси та відмінності у діяльності основних військово-релігійних орденів на теренах Близького Сходу та Європи доби середньовіччя. Об'єктом дослідження є виникнення та діяльність основних середньовічних військово-релігійних орденів – госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців. Предметом дослідження є порівняльний аналіз місця і ролі у середньовічному світі цих військово-релігійних орденів. Наукова новизна роботи полягає у тому, що в сучасній науковій літературі практично відсутні роботи присвячені комплексному аналізу спільних рис та відмінностей у діяльності основних військово-релігійних орденів середньовічної Європи, що пропонує дане дослідження. Крім того, духовно-лицарські об'єднання розглядаються не лише як військові інституції, а як комплексний соціокультурний феномен. Робота побудована на застосуванні принципу наукової неупередженості, який вимагає всебічного, об'єктивного аналізу історичних фактів, подій та явищ. Крім того, дослідження спирається на принцип історизму, що передбачає розгляд діяльності військово-релігійних орденів середньовічної Європи у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами, у яких ці події відбувалися. У межах роботи було використано низку загальнонаукових методів: аналітичне опрацювання наукової літератури з теми, історичний метод, а також методи синтезу та узагальнення і дедукції. Також було задіяно й спеціально-історичні методи: метод порівняльно-історичного аналізу, порівняльно-історичний, історико-діахронний, історико-генетичний, історико-типологічний методи.

Духовно-лицарські ордени були одним із найхарактерніших і водночас найскладніших явищ середньовічної європейської цивілізації. Всі три ордени мали спільну ідейну основу, яка ґрунтувалася на поєднанні релігійного служіння та військового обов'язку. Їх об'єднували підпорядкування церковній владі, чітка ієрархічна структура, сувора дисципліна, наявність статутів і спільна мета захисту християнської віри. Водночас, попри подібності базових принципів, кожен із орденів виробив власну модель розвитку. Госпітальєри еволюціонували від шпитального братства до головного морського форпосту християнської Європи зберігаючи при цьому особливий зв'язок із благодійною та медичною діяльністю. Тамплієри від початку були більшою мірою зорієнтовані на військовий захист паломників і християнських володінь у Святій Землі, а згодом перетворилися також на потужну фінансово-господарську організацію. Тевтонський орден, який виник пізніше, найвиразніше виявив себе як військово-політична сила, що поєднала християнізаційну місію з територіальною експансією та державотворенням у Пруссії.

Головні відмінності між орденами полягали у географії їхньої діяльності, політичній ролі та характері реалізації місії. Госпітальєри і тамплієри були тісніше пов'язані зі Святою Землею та середземноморським світом, тоді як тевтонський орден переніс центр своєї активності до Центрально-Східної Європи. Якщо госпітальєри зуміли зберегти баланс між військовою, релігійною та благодійною функціями, то тамплієри найбільше виявили себе як військово-фінансова корпорація, а тевтонці – як орденська держава з вираженими територіально-політичними інтересами. Саме ці відмінності визначили і специфіку їхнього історичного розвитку, і різні форми їхнього занепаду.

Ключові слова: військово-релігійний орден, госпітальєри, тамплієри, тевтонці, хрестові походи, Пруссія.

Abstract

The emergence of medieval religious-military orders marked an important milestone in the history of Europe. Among the most influential were the Teutonic Order and the orders of the Templars and Hospitallers – military-religious associations founded in the Middle East during the early Crusades. The study of this topic contributes to a deeper understanding of modern European culture.

The aim of this work is to consistently trace the common features and differences in the activities of the main military-religious orders in the Middle East and Europe during the medieval period. The object of the study is the origin and activity of the principal medieval military-religious orders – the Hospitallers, the Templars, and the Teutonic Knights. The subject of the research is a comparative analysis of the place and role of these orders in the medieval world.

The scientific novelty of this work lies in the fact that modern scholarship largely lacks comprehensive studies dedicated to analyzing both the similarities and differences in the activities of the major military-religious orders of medieval Europe, which this research seeks to address. In addition, religious-chivalric associations are considered not only as military institutions but also as a complex socio-cultural phenomenon.

The study is based on the principle of scientific objectivity, which requires a comprehensive and unbiased analysis of historical facts, events, and phenomena. It also relies on the principle of historicism, which involves examining the activities of medieval European military-religious orders in connection with the specific historical conditions in which they developed. The research employs a range of general scientific methods, including analytical review of scholarly literature, the historical method, as well as synthesis, generalization, and deduction. Special historical methods were also used, such as comparative-historical analysis, historical-comparative, historical-diachronic, historical-genetic, and historical-typological approaches.

Religious-chivalric orders were among the most characteristic and, at the same time, most complex phenomena of medieval European civilization. All three orders shared a common ideological foundation based on the combination of religious service and military duty. They were united by subordination to ecclesiastical authority, a clear hierarchical structure, strict discipline, established statutes, and the shared goal of defending the Christian faith.

At the same time, despite similarities in their fundamental principles, each order developed its own model of evolution. The Hospitallers evolved from a charitable hospital brotherhood into a major maritime stronghold of Christian Europe while maintaining a distinct connection to charitable and medical activities. The Templars, from the outset, were more focused on the military protection of pilgrims and Christian territories in the Holy Land, later transforming into a powerful financial and economic organization. The Teutonic Order, which emerged later, most clearly manifested itself as a military-political force, combining a mission of Christianization with territorial expansion and state-building in Prussia.

The main differences between the orders lay in the geography of their activities, their political roles, and the nature of their missions. The Hospitallers and Templars were more closely connected to the Holy Land and the Mediterranean world, whereas the Teutonic Order shifted its center of activity to Central and Eastern Europe. While the Hospitallers managed to maintain a balance between military, religious, and charitable functions longer than the others, the Templars were most notable as a military-financial corporation, and the Teutonic Knights as an order-state with clearly defined territorial and political interests. These differences ultimately determined both the specific trajectories of their historical development and the various forms of their decline.

Keywords: military-religious order, Hospitallers, Templars, Teutonic Knights, Crusades, Prussia.

Зміст

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. Витоки та становлення військово-релігійних орденів.....	24
1.1. Передумови виникнення духовно-лицарських орденів у Західній Європі	24
1.2. Госпітальєри: створення і рання діяльність	27
1.3. Тамплієри: заснування та особливості організації.....	32
1.4. Тевтонський орден: між Сходом та Заходом	37
РОЗДІЛ II. Діяльність і вплив орденів у середньовічному світі.....	42
2.1. Госпітальєри: військова та гуманітарна роль.....	42
2.2. Тамплієри: участь у хрестових походах та економічна діяльність.....	50
2.3. Тевтонський орден: формування держави у Пруссії.....	54
РОЗДІЛ III. Порівняльна характеристика орденів.....	63
3.1. Спільні риси (структура, ідеологія, військові та релігійні завдання).....	63
3.2. Відмінності у географії діяльності та політичній ролі.....	72
3.3. Причини занепаду та історична спадщина.....	75
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	85
ДОДАТКИ.....	92

Вступ

Актуальність даної теми полягає в тому, що створення середньовічних духовно-лицарських орденів стало важливою віхою в історії Європи і становить неабиякий інтерес для дослідників різних епох. Серед найвпливовіших із них вирізняються тевтонський орден та ордени тамплієрів і госпітальєрів – військово-релігійні об'єднання, засновані на Близькому Сході під час перших хрестових походів.

Впродовж століть їхня діяльність та вплив на політику, військову справу та релігійне життя мали неабияке значення на величезних територіях Західної та Східної Європи і Близького Сходу. Ці ордени відіграли значну роль у хрестових походах, християнізації східноєвропейських земель та формуванні політичної мапи Балтійського регіону впродовж кількох століть. Вони були впливовою фінансовою силою в середньовічній Європі, увага до їхньої діяльності може допомогти розкрити політичні та фінансові зв'язки того часу, розвиток банківських систем та їхній вплив на середньовічну історію. Також ордени залишили після себе велику культурну спадщину, яка значно впливала на європейську архітектуру, символіку, легенди, міфи та літературу. Отже, дослідження даної теми веде до більш глибокого розуміння сучасної європейської культури.

Об'єктом дослідження є виникнення та діяльність основних середньовічних військово-релігійних орденів – госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців.

Предметом дослідження є порівняльний аналіз місця і ролі у середньовічному світі цих військово-релігійних орденів.

Хронологічні рамки роботи охоплюють кінець XI-XVI ст.

Верхньою межею є 1099 р., коли християнська організація італійських купців, метою якої була турбота про незаможних та хворих палігримів при лікарні в Єрусалимі перетворилася на релігійно-військовий орден госпітальєрів

зі своїм статутом. Виникнення тамплієрів та тевтонського ордену датуються більш пізнім часом – 1113 та 1190 рр. відповідно.

Нижня межа – перші десятиліття XVI ст. У 1525 р. тевтонський орден втратив своє політичне значення, коли великий магістр Альбрехт Гогенцоллерн секуляризував орденські володіння і проголосив створення Пруського герцогства, а у 1530 р. відбулася корінна реорганізація ордену госпітальєрів, які опинилися у васальному підпорядкуванні іспанському віце-королю Сицилії. При цьому слід зазначити, що орден тамплієрів було розпущено ще в 1312 р.

Територіальні рамки роботи обмежуються територіями Близького Сходу, такими як Єрусалимське королівство та територією Західної та Східної Європи в XI-XVI ст.

Історії військово-релігійних орденів привернуто значну увагу в **історіографії**. Слід зауважити, що вже у XIX ст. з'явилися перші фундаментальні роботи, присвячені цій темі.

Одним з перших був Жозеф Франсуа Мішо, французький дослідник, відомий своєю працею «Історія хрестових походів», яка була опублікована у трьох томах з 1812 по 1822 рр. У своїй праці він описує як самі хрестові походи, так і діяльність військово-релігійних орденів на теренах Близького Сходу. Він розповідає про причини, які привели до їхнього створення, а також про перебіг їхніх військових дій. Ж. Мішо намагався створити об'єктивну історію хрестових походів, але його праця не була повністю вільною від суб'єктивних оцінок¹.

Також одним із піонерів наукового вивчення хрестових походів у німецькій історичній науці був Бернард Куглер. Його дослідження вилилися у ґрунтовну працю під назвою «Історія хрестових походів», де автор ретельно проаналізував перші шість експедицій, зосередивши особливу увагу на їхньому німецькому аспекті – передусім на ролі тевтонського ордену. Важливою рисою

¹ Мишо Г. История крестовых походов / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург, 1841. С. 378.

його роботи стала скрупульозна хронологічна систематизація політичних подій і точність у поданні фактів¹.

Еван Лавісс та Анрі Рамбо, прагнучи з'ясувати витоки та мотиви хрестових походів, звернулися до широкого аналізу історичного розвитку Західної та Східної Європи, а також регіонів Малої Азії та Близького Сходу в XI-XII ст. Їхня праця має переважно описовий характер і зосереджується на політичних подіях того часу. Водночас вона спирається на традиційні для історіографії XIX ст. погляди та не пропонує нових інтерпретацій щодо діяльності військово-релігійних орденів².

У сучасній західній історіографії існує безліч робіт, присвячених лицарсько-духовним організаціям госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців.

Праці, присвячені тевтонському ордену набувають особливого ідеологічного забарвлення в період Третього Рейху. Прикладом таких робіт є твори Едвіна Машке, у яких історія орденської експансії переосмислюється в контексті «великої місії німецького народу». Автор зображує тевтонський орден як авангард німецької боротьби за життєвий простір, а саму експансію в балтійський регіон – як подвижницьку справу створення « нової німецької вітчизни ». Згідно з його концепцією, лицарі-ченці тевтонського ордену не просто вели військову кампанію проти язичників-прусів, а й виконували історичну місію «духовного оновлення» Сходу. Протистояння між орденом і папською курією трактувалося як боротьба двох моделей християнської місії – поступової, глибоко релігійної, і активної, організаційно ефективної, яку втілювали саме духовно-військові ордени³.

Ідея про економічні чинники виникнення середньовічних церковних орденів отримала свій розвиток у радянській історичній науці. Одним із найвідоміших дослідників цієї тематики був Михайло Заборов, який присвятив низку своїх праць аналізу їхньої діяльності. Його підхід ґрунтувався на марксистському баченні історії, через що окремі висновки набували виразно

¹ Кутлер Б. История крестовых походов / пер. с нем. яз. Ростов-на-Дону, 1995. С. 184.

² Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо / пер. с фр. яз. Смоленск, 2001. С. 201.

³ Машке Э. Немецкий орден / пер. с нем. яз. Санкт-Петербург, 2003. С. 117.

соціально-економічного забарвлення і подекуди втрачали багатовимірність оцінки подій¹.

У своїй роботі «Латино-Єрусалимське королівство» Жан Рішар аналізує політичні, соціальні та культурні аспекти життя в Латинському Єрусалимському королівстві, а також досліджує роль хрестових походів у формуванні середньовічної європейської ідентичності. Його дослідження допомогли краще зрозуміти історію формування та діяльності військово-релігійних орденів на Близькому Сході. Ця історична розвідка пропонує глибокий аналіз їхньої взаємодії з королівством та вивчає вплив орденів на політику, економіку та культуру².

У книзі «Ренн-ле-Шато, вестготи, катари, тамплієри: секрет єретиків» Жан Блюм займається дослідженням зв'язків між Ренн-ле-Шато та різними єретичними рухами, зокрема вестготами, катарами та тамплієрами. Окрім іншого, автор описує походження ордену тамплієрів, їхню роль у хрестових походах та діяльність у Європі. Робиться аналіз моментів, пов'язаних з релігійними віруваннями ордену, крім того, звертається увага на роль ордену у політичних подіях свого часу, його відносини з церквою та монархією, а також на обвинувачення та гоніння, які призвели до загибелі ордену³.

Жак ле Гофф у своїй праці «Цивілізація середньовічного Заходу» підкреслює важливу роль орденів лицарів-монахів у формуванні середньовічної цивілізації. Він показує, як ці ордени, зокрема тамплієри та госпітальєри, не лише відігравали ключову роль у хрестових походах, але й стали важливими інститутами, що впливали на політичне, економічне та релігійне життя Європи. Орденні лицарі стали символами релігійного відданості і військової дисципліни, що допомогло закріпити християнські цінності в суспільстві та зміцнити зв'язок між Європою та Близьким Сходом⁴.

¹ Заборов М. А. Крестовые походы. Москва, 1956. С. 75.

² Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург, 2002. С. 148.

³ Блюм Ж. Рене ле Шато, вестготы, катары, тамплиеры: секрет еретиков / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург, 2007. С. 152.

⁴ Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу / пер. з фр. мов. Львів, 2003. С. 201.

Одним із наймасштабніших англомовних досліджень, присвячених темі хрестових походів, стала колективна праця під керівництвом Дж. Райлі-Сміта «Історія хрестових походів». У цьому виданні автори комплексно висвітлюють феномен хрестового руху, аналізуючи його з культурного, ідеологічного, релігійного та соціально-політичного поглядів. Значну увагу приділено функціонуванню орденів госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців, а також питанням права, фінансів та організації, пов'язаних з їхньою діяльністю¹.

Праця того ж Дж. Райлі-Сміта «Лицарі-госпітальєри в Леванті бл. 1070-1309» є однією з найбільш впливових та популярних робіт про історію іоаннитів. Автор детально описує походження ордену, його структуру, релігійні погляди, роль в хрестових походах та подальшу історію. Акцентується увага на заснуванні, структурі та організації, включаючи його ієрархію, місії та техніки бойової підготовки. Описуючи роль у хрестових походах, автор зосереджується на їхній військовій стратегії та тактиці².

«Процес тамплієрів» історика Малкольма Барбера детально досліджує подробиці розпуску ордену тамплієрів і намагається з'ясувати, наскільки він був обґрунтований. Автор проводить глибокий аналіз історичних джерел та свідчень, що стосуються того періоду, та розкриває сутність процесу його розпуску. У своїй книзі він також досліджує різні міфи та легенди, пов'язані з орденем, і встановлює, наскільки вони мають підставу в історичних фактах, розкриває походження цих легенд, аналізує їх поширення та вплив на сприйняття тамплієрів у суспільстві³.

Однією з найґрунтовніших праць з історії тевтонського ордену кінця ХХ ст. стала монографія Християна Бокмана, в якій системно досліджується п'ятдесятирічна війна тевтонців з прусами. У своїй книзі автор об'єднав хронологічний виклад подій із широким аналізом соціальних, економічних та релігійних аспектів діяльності ордену. Зокрема, він детально описує підготовку до експансії на пруські землі, механізми завоювання та адміністративного

¹ История крестовых походов / пер. с англ. яз. Москва, 1998. С. 296.

² Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London, 2012. P. 197.

³ Барбер М. Процесс тамплиеров / пер. с англ. яз. Москва, 1998. С. 211.

закріплення влади ордену. Примітною є концептуальна позиція Х. Бокмана: хоч він і визнає жорстоке ставлення тевтонців до місцевого населення, втім намагається уникати моральних оцінок, подаючи завоювання як частину загального процесу «руху на Схід». За його твердженням, це не було ізольованим актом агресії, а радше культурно-історичним процесом, в межах якого німці – «народ, здатний до державного будівництва» – проникали в середовище племен, «не здатних створити повноцінну культуру». Автор також наголошує на тому, що чисельність переселенців була «напрочуд малою», що ще більше посилює, на його думку, значення організаційної структури ордену та ролі лицарської меншості у формуванні нових соціальних і адміністративних порядків¹.

Книга «Повсякденне життя тамплієрів в XIII ст.» авторства Жана Бордонова розкриває різні аспекти життя ордену тамплієрів у середині XIII ст.². Вона описує ієрархію, внутрішню організацію та правила ордену тамплієрів, включаючи розподіл обов'язків, життя у командах та відносини з керівництвом. Також автор досліджує релігійну віру тамплієрів, їх зв'язок з католицизмом та роль релігії у повсякденному житті ордену. Книга описує майновий стан тамплієрів, їхні володіння та економічну діяльність, включаючи фінансову систему та торгові зв'язки. Автор звертає увагу на культурну спадщину, їхні звичаї, ритуали та вплив на суспільство того часу.

Варто відзначити й дослідження Крістофера Тайрмена «Війна Бога: новий погляд на хрестові походи», у якому автор здійснює глибокий аналіз світоглядних передумов цих подій та простежує, як вони були пов'язані з політичними амбіціями і діяльністю релігійно-військових орденів. Тайрмен переосмислює спрощені трактування, показуючи, що хрестові походи поєднували релігійну побожність із династичними інтересами, а ордени виступали водночас продуктом руху та силою, що формувала його порядок денний³.

¹ Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории / пер. с нем. яз. Москва, 2004. С. 165.

² Бордонов Ж. Повседневная жизнь тамплиеров в XIII веке. Москва, 2004. С. 183.

³ Тайрмен К. Війна Бога. Нова історія хрестових походів / пер. з англ. мов. Київ, 2015. С. 260.

Англійський історик Вільям Урбан закликає до об'єктивності у судженнях про тевтонський орден. Він критично ставиться до поширених кліше, за якими тевтонці зображуються виключно як носії зла, наголошуючи на складності їхнього історичного образу. За словами В. Урбана, «не схоже, що тевтонських рицарів судитимуть об'єктивно», і навіть у контексті жорстокої колоніальної політики вони не можуть бути представлені як «породження пекла». Це твердження свідчить про пошук балансу в сучасній англomовній історіографії, яка прагне уникнути надмірної моралізації та інтерпретувати дії ордену у межах логіки середньовічного світу, де ідеї священної війни, експансії та християнського обов'язку взаємоперепліталися¹.

У цьому контексті погляди дослідника Антона Богдана заслуговують на увагу, адже він намагається дистанціюватися від традиційної «чорної легенди» про тевтонський орден. Згідно з його баченням, лицарі не з'явилися в Пруссії з власної ініціативи, а відповіли на заклик мазовецького князя, який шукав захисту своїх володінь від загроз з боку язичницьких племен. А. Богдан наголошує, що конфлікт між тевтонцями й прусами не був одностороннім – останні самі часто здійснювали грабіжницькі набіги на християнські території, знищували села, винищували мирне населення². Такий підхід відображає тенденцію до більш зваженої оцінки історичних подій, уникаючи однозначного засудження чи героїзації будь-якої зі сторін.

Книга «Тамплієри» Пола Ріда Пірса присвячена ордену тамплієрів і розкриває багато цікавої інформації про них. Книга розповідає про походження ордену і його заснування під час хрестових походів. Автор описує мету і місію, а також важливі етапи розвитку ордену. Він розглядає внутрішню структуру тамплієрів, їх організацію та ієрархію. Описуються різні посади та функції в ордені, включаючи Великого Магістра, командирів та рядових членів. Він описує конфлікти, що виникли між орденом і церквою, а також зазначає обвинувачення у єресі, які призвели до розпуску ордену та його загибелі³.

¹ Урбан В. Тевтонский орден / пер. с англ. яз. Санкт-Петербург, 2010. С. 244.

² Богдан А. Тевтонские рыцари. Санкт-Петербург, 2008. С. 94.

³ Пирс Пол Р. Тамплиеры / пер. с англ. яз. Москва, 2010. С. 171.

Також можна відзначити багато науково-популярної літератури, присвяченої середньовічним лицарям-монахам, яка не дає жодних нових даних про них, являючи собою цілком звичайний переказ свідочств, які зустрічаються у спеціальних роботах. Як приклад, можна привести книги Ігоря Гусева, Сергія Жаркова, Іллі Фоменко, Валерія Захарова, Віталія Чібісова, Івана Д'ячука зі співавторами та Володимира Акунова¹.

Отже, можна сказати, що історія трьох основних середньовічних військово-релігійних орденів добре вивчена в історіографії, однак слід зазначити, що фундаментальні дослідження, присвячені порівняльному аналізу діяльності госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців, відсутні. Більшість робіт висвітлює історію цих орденів окремо, більш зосереджуючись на специфічних рисах в їхній політиці, військовому, економічному та релігійному житті. Все це дозволяє нам знову звернутися до цієї теми та зосередити свою увагу на порівняльному аналізі місця і ролі цих лицарсько-духовних організацій у середньовічному світі.

Джерела з історії орденів госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців досить численні. Однак найголовніше, що ми маємо свідчення не однієї сторони, як це часто буває в історії, а всіх зацікавлених осіб. Доля «бідних лицарів Христа» відбита у роботах середньовічних хроністів, візантійських істориків та арабських авторів, крім того ми маємо у своєму розпорядженні і археологічні матеріали.

Європейські автори досить докладно висвітлили багато нюансів діяльності войовничих ченців. Релігійний трактат Бернара Клервоського дає нам опис ідеалу лицаря-ченця, таким чином виправдовуючи заняття військовою справою людей, які присвятили себе служінню богові².

Найбільш значним є твір Фульхерія Шартрського «Єрусалимська історія»³. Він є автором однієї з найцінніших і достовірних праць, що описують події Першого хрестового походу та ранню історію Єрусалимського

¹ Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 114.

² Бернар Клервосский. Похвала новому рыцарству (De laude novae militiae) 2008.

³ Фульхерий Шартрский. Иерусалимская история. Санкт-Петербург, 2020. С. 54.

королівства, включно з зародженням та першими роками існування орденів іонаннитів та храмовників. Значення переданих ним повідомлень надає те, що він сам був учасником Першого хрестового походу у складі військ Стефана Блуаського і Роберта Нормандського, а після завоювання Єрусалима залишився проживати на Сході. Його праця складалася з трьох книг. Перша книга, завершена близько 1106 р., починалася з розповіді про Клермонський собор і описувала завоювання Єрусалиму та заснування Єрусалимського королівства Готфрідом Бульйонським, одним із лідерів хрестоносців. Ця частина хроніки повністю не збереглася, проте її уривки частково дійшли до нашого часу. Друга книга розповідала про події у Єрусалимському королівстві з 1100 до 1118 рр., на які припадає створення перших військово-релігійних орденів. Третя та заключна книга містила опис Єрусалиму при Балдуїні II. У ній розповідається про перші кроки цих орденів, їхні взаємозв'язки з єрусалимським королем та Єгиптом.

Гійом Тірський, який народився вже на Близькому Сході і жив у середині XII ст., склав велику хроніку у 22 книгах «Історія діянь у заморських землях». Він також був очевидцем подій, що надає його праці рис мемуарів. У своїй хроніці він описав багато важливих подій, таких як хрестові походи та завоювання Єрусалиму, а також життя та культуру мусульманських країн. Його твір був надзвичайно цінним джерелом інформації для істориків, географів та культурологів. У своїй праці «Історія діянь у заморських землях»¹ Гійом Тірський також згадує про основні військово-релігійні ордени та їхній внесок у збереження історії та культури того часу. Він зазначає, що вони відіграли важливу роль у збереженні багатьох цінних історичних документів, а також у захисті культурних пам'яток від руйнування. За свої досягнення у дослідженні історії та культури Близького Сходу, автор був визнаний орденом тамплієрів і нагороджений почесною медаллю. Його праці стали важливим джерелом

¹ Бернар Клервосский. Похвала новому рыцарству (De laude novae militiae) 2008.

інформації для наступних поколінь дослідників, і його внесок у збереження культурної спадщини Близького Сходу був надзвичайно важливим.

Альберт Аахенський, канонік церкви в Аахені, продовжував традицію видатних істориків свого часу і присвятив свою роботу, «Єрусалимську історію»¹, опису Першого хрестового походу та ранньої історії Єрусалимського королівства. Ця важлива праця включала 12 книг і охоплювала період з 1095 по 1121 рр. У своєму творі, Альберт Аахенський розпочав з опису Клермонського собору, де папа Урбан II закликав християнських воїнів на хрестовий похід з метою звільнити Святу Землю від мусульманського впливу. Він детально описав початкові стадії підготовки та організації походу, згадуючи важливі постаті, такі як Годфрід Бульйонський, Боемонд Тарантський та Раймонд Тулузький. У своїй хроніці Альберт Аахенський описує переходи та битви, що супроводжували Перший хрестовий похід, а також труднощі, з якими стикалися хрестоносці. Він розповідає про штурми Єрусалиму, падіння міста під командуванням Годфріда Бульйонського та наступну організацію Єрусалимського королівства. У своїй праці автор описує, як орден госпітальєрів та тамплієрів були засновані під час Першого хрестового походу та як вони брали участь у битвах та обороні святих місць. Альберт Аахенський вдало поєднував історичні факти з релігійними аспектами, розкриваючи значення і вплив хрестового походу на релігійне життя тогочасної Європи. Він описував не тільки політичні та військові події, але й вплив хрестових походів на культуру, мистецтво та релігійну практику.

Також, «Історія франків, які завоювали Єрусалим»² Раймунда Агілльського є однією з ключових хронік, яка описує події Першого хрестового походу. Раймунд був священнослужителем, який супроводжував провансальських хрестоносців під командуванням Раймунда IV Тулузького. Його робота є одним із найдетальніших перших свідчень про події хрестових походів, зокрема завоювання Єрусалиму. Щодо згадок про орден госпітальєрів

¹ Albert of Aachen. History of Jerusalem. Edginton, 2007. P. 34.

² Раймунд Ажилський. История франков, которые взяли Иерусалим. Москва, 2009. С. 27.

у цій хроніці, важливо відзначити, що Раймунд Агілльський писав у період, коли орден тільки починав формуватися. Орден госпітальєрів був заснований як лікарня для допомоги хворим та пораненим паломникам у Єрусалимі, і вже після завершення Першого хрестового походу почав трансформуватися у військовий орден. У своїх записах Раймунд Агілльський згадував підтримку, яку орден надавав паломникам і воїнам, однак конкретні відомості про лицарів у цьому контексті є обмеженими через те, що основна військова роль ордену розпочалася після його часів.

Бернард Скарбник у своїй праці «Історія завоювань заморських земель» приділяє значну увагу діяльності храмовників та іоаннітів на Близькому Сході. Він описує їх роль у хрестових походах, участь у захисті святих місць і допомозі пораненим. Скарбник також розглядає організаційні особливості орденів, їх взаємодію з Єрусалимським королівством та вплив на місцеві спільноти¹.

Особливе значення у дослідженні має правове джерело – збірка юридичних текстів Єрусалимського королівства, відома як «Єрусалимські асизи»², що відтворює систему управління латинської держави та чинні правові норми того часу, та повідомляє багато інформації стосовно військово-релігійних орденів.

Ще одним знаковим автором є Жан де Жуанвіль. У своїй праці «Книга благочестивих промов і добрих діянь нашого святого короля Людовіка»³ автор описує участь тамплієрів у Сьомому та Восьмому хрестових походах. Він згадує важливу роль, яку вони відігравали як елітна військова одиниця, що супроводжувала короля Людовіка IX. Тамплієри були відомі своєю дисципліною та майстерністю, а також релігійною відданістю. Вони не тільки боролись за християнські святині, але й дотримувались строгих монаших обітниць, живучи відокремлено від світу, зосереджуючись на служінні Богу.

¹ Бернард Казначей. История завоевания заморских земель // История Средних веков / сост. М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург-Москва, 2001. Т. 3: Крестовые походы (1096-1291 гг.). С. 156.

² Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Paris, 1841. P. 68.

³ Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. Санкт-Петербург, 2007. С 43.

Гуго Сен-Вікторський¹ – ще один церковний письменник, який писав про військову діяльність лицарів-монахів в своїх творах. Він підкреслював важливість їхньої ролі в боротьбі за захист християнських земель від арабів. Середньовічний автор вказував на важливість моральної доброчесності та дисципліни для членів орденів. Він наголошував на тому, що вони повинні жити у відповідності до рицарських ідеалів честі, справедливості та милосердя, повинні бути добре навченими в військовому мистецтві та готовими до відданого служіння.

Діяльність тевтонського ордену у Східній Європі висвітлює ціла низка джерел, серед яких слід відзначити «Лівонську хроніку» Германа Вартберзького², «Хроніку землі Пруської» Петра з Дуйсбурга³ та анонімну працю «Велика хроніка про Польщу, Русь та їхніх сусідів»⁴.

Значну роль у вивченні хрестоносного руху та історії військово-релігійних орденів грають дані візантійських істориків. Найбільш інформативним є історичний твір «Алексіада» Анни Комніної, дочки візантійського імператора Алексія Комніна. У її праці систематично викладається історія Візантії кінця XI – початку XII ст. Для нас важливе значення мають розділи праці Анни Комніни, які стосуються орденів госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців. У своїй «Алексіаді» вона звертає увагу на роль та вплив орденів на хід подій під час хрестових походів та в історії Єрусалимського королівства. У творі описані військові битви, політичні інтриги та особливості культурного життя того часу. Детальні описи битви при Манзікерті, наслідки якої спричинили ослаблення візантійської імперії та її становлення як звичайного провінційного центру. Згадуються дипломатичні зусилля, що допомогли Єрусалимському королівству встояти проти мусульманських нападів та зберегти свою територіальну цілісність. Анна Комніна відзначає, що лицарсько-духовні ордени були одними з найбільш

¹ Гуго Сен-Викторский. Дидаскалийон: Об искусстве обучения. Москва, 2016. С. 35.

² Герман Вартбергский. Ливонская хроника // Тевтонский орден. Крах крестового похода на Русь. Москва, 2005. С. 204.

³ Петр из Дусбурга. Хроника Земли Прусской. Москва, 1997. С. 54.

⁴ Великая хроника о Польше, Руси и их соседях. XI-XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. Москва, 1987. С. 41.

дисциплінованих та військово-ефективних організацій того часу. Вона описує їхній бойовий дух, тактику та внесок у битви проти мусульманських сил. Орден тамплієрів підтримував близькі зв'язки з Візантійською імперією¹.

Багато відомостей про історію Єрусалимського королівства передає Нікіта Хоніат у своїй історичній праці «Хроніка», де докладно викладаються події історії Візантії та сусідніх народів із 1118 по 1206 рр. Автор присвятив чимало уваги і військово-релігійним орденам та їхній ролі у збереженні Єрусалимського королівства. Він описує їхню військову дисципліну, мужність та вміння вести битви, а також їхній вплив на політичний та культурний ландшафт того часу. Праця Нікіти Хоніата надала важливі деталі та факти про діяльність госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців, включаючи їхню взаємодію з Візантією, Святим Римським імператорством та іншими державами того часу².

Праця «Завоювання Константинополю»³ Робера де Кларі є значущим джерелом для вивчення подій Четвертого хрестового походу. Він, один із учасників цього походу, залишив детальний опис завоювання Константинополя у 1204 р., який розкриває не тільки військові, але й соціальні та політичні аспекти того часу. У своїй праці автор зосереджується на діях різних військових орденів. Він описує їхню роль у завоюванні та захисті міста, їхню взаємодію з іншими хрестоносними силами та місцевим населенням. Важливими є також описи Робера про участь лицарів-монахів у ключових битвах та облогах, їхній внесок у військову стратегію та організацію оборони. Робер також відзначає їхню дисципліну і релігійну відданість.

Усама ібн Мункиз, відомий арабський політичний і військовий діяч, народився в рік заснування Єрусалимського королівства і пережив його падіння у 1187 році. Він неодноразово бився з хрестоносцями і написав автобіографічну хроніку «Книга науки», в якій описав свої подорожі, політичну і військову діяльність. У книзі він наводить цінні дані про Єрусалимське королівство, його відносини з іншими державами Близького Сходу, а також боротьбу з орденами

¹ Анна Комнина. Алексиада / пер. с греч. яз. Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург, 1996. С 337.

² Никита Хоніат. История. Санкт-Петербург, 1860-1862. Т. 2. С 215.

³ Clari R. de. L'histoire de chiaux qui conquissent Constantinople. Paris, 1868. P. 42.

госпітальєрів і тамплієрів. Усама ібн Мункиз також звертає увагу на жорстокість лицарів-ченців і відмінності в менталітеті між арабами та франками, надаючи можливість зрозуміти мотивацію арабських воїнів у боротьбі з хрестоносцями.¹

Ще одним великим арабським істориком був Ібн аль-Асір, який жив на межі XII-XIII ст. Своє життя він присвятив боротьбі з хрестоносцями, воював проти них в армії Салах-ад-Діна, виконував дипломатичні доручення у багдадських халіфів. Ібн аль-Асір зробив значний внесок у розуміння боротьби з хрестоносцями та подій, пов'язаних з Єрусалимським королівством. До його пера належать численні твори, серед яких варто виділити «Аннали Ісламу»², що стали першим повним описом історії ісламу. Автор писав про важливі битви, стратегічні рішення та дипломатичні посольства, що відбувалися у той період. Він описував події з точки зору мусульман, зосереджуючись на опорі та відстоюванні своїх територій від навали хрестоносців. У своїх творах він також докладно викладав події, пов'язані з діяльністю усіх трьох орденів. На основі своїх спогадів і спостережень зробив висновок, що успіх хрестових походів був залежний не від їхньої військової міцності, а від політичної та дипломатичної ситуації на Сході.

Важливу інформацію про діяльність госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців можна отримати з археологічних матеріалів. До наших днів збереглися численні замки «франків», до нас дійшли громадські будинки, церкви та інші будівлі. Дані багаторічних розкопок на Близькому Сході підсумовував у своїй корисній монографії «Хрестоносна археологія. Матеріальна культура Латинського Сходу» англійська вчена Е.Дж. Боас³.

Отже, можна сказати, що наша тема повною мірою висвітлена в джерелах, причому ми маємо можливість поглянути на події очима їхніх учасників, що розташовувалися з різних сторін барикад.

¹ Усама ибн Мункыз. Книга назидания. Москва, 1958. С. 111.

² Ибн аль-Асир. Анналы Ислама. Ташкент, 2006. С. 184.

³ Boas A. J. Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East. London-New York, 1999. P. 124.

У зв'язку з цим **мета роботи** полягає в спробі послідовно простежити спільні риси та відмінності у діяльності основних військово-релігійних орденів на теренах Близького Сходу та Європи доби середньовіччя.

Відповідно до позначеної мети для вирішення **основних завдань** дослідження необхідно:

- з'ясувати причини заснування та ранню діяльність госпітальєрів, тамплієрів та тевтонського ордену;
- дослідити основні сфери їхньої діяльності, військові кампанії, банківську справу та соціальний устрій;
- проаналізувати їхній вплив на тогочасне суспільство;
- висвітлити спільні риси в структурі, ідеології, військових та релігійних завданнях орденів;
- виокремити відмінності у діяльності госпітальєрів, тамплієрів та тевтонського ордену.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в сучасній науковій літературі практично відсутні роботи присвячені комплексному аналізу спільних рис та відмінностей у діяльності основних військово-релігійних орденів середньовічної Європи: госпітальєрів, тамплієрів та тевтонського ордену, що, в свою чергу, пропонує дане дослідження. Крім того, духовно-лицарські об'єднання розглядаються не лише як військові інституції, а як комплексний соціокультурний феномен, що поєднав у собі функції церковного служіння, ідеологічної легітимації війни та формування нової корпоративної ідентичності середньовічного лицарства. На відміну від традиційних історіографічних підходів, де акцент робиться переважно на військово-політичних аспектах, дана інтерпретація дозволяє розглядати ордени як механізм духовної та культурної інтеграції середньовічного суспільства.

Методи дослідження. Методологічну основу цього дослідження визначає передусім характер і специфіка поставленої наукової проблеми. Враховуючи це, робота побудована на застосуванні принципу наукової неупередженості, який вимагає всебічного, об'єктивного аналізу історичних фактів, подій та

явищ. Крім того, дослідження спирається на принцип історизму, що передбачає розгляд діяльності військово-релігійних орденів середньовічної Європи у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами, у яких ці події відбувалися.

У межах роботи було використано низку загальнонаукових методів. Зокрема, проведено аналітичне опрацювання наукової літератури з теми, застосовано історичний метод для відтворення подій у їхній часовій послідовності, а також методи синтезу та узагальнення – для формування підсумкових висновків. Метод дедукції дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки, що зумовили еволюцію та трансформацію військово-релігійних орденів.

Окрім загальнонаукових, у дослідженні було задіяно й спеціально-історичні методи. Насамперед варто відзначити метод порівняльно-історичного аналізу, що належить до ключових інструментів історичної науки. Його застосування дало можливість виявити подібності та відмінності між окремими історичними явищами, а також простежити, як змінювалися ті самі елементи на різних етапах розвитку. Завдяки цьому методу можна визначити характер еволюційних процесів, простежити закономірності трансформацій і сформулювати загальні тенденції. Використання порівняльно-історичного підходу дозволило дослідити відмінності у структурі, завданнях та напрямках роботи релігійних орденів, що діяли на території різних європейських країн.

До методів, споріднених із порівняльно-історичним, належить історико-діахронний підхід. Його сутність полягає у вивченні явищ у процесі їх поступового розвитку, що дає змогу простежити послідовність етапів та внутрішню логіку змін. Такий метод спрямований на виявлення закономірностей еволюції досліджуваних систем, визначення якісних переходів між окремими стадіями та формування науково обґрунтованої періодизації. Застосування цього підходу дозволило виокремити основні етапи розвитку військово-релігійних орденів впродовж доби середньовіччя, простеживши зміни в їхній структурі та функціональному призначенні на різних історичних фазах.

Суттєве значення у процесі дослідження мав історико-генетичний метод, який посідає важливе місце в історичній науці. Його використання дало змогу простежити походження окремих історичних явищ і визначити закономірності їх змін у часі. Він сприяв з'ясуванню витоків виникнення орденських структур і виявленню напрямів їх подальших трансформацій.

Під час дослідження було здійснено джерелознавче опрацювання різноманітних історичних матеріалів, серед яких хроніки, папські булли, законодавчі акти та інші документи, що відображають сприйняття й оцінку діяльності духовно-лицарських орденів їхніми сучасниками.

Також було застосовано історико-типологічний підхід. Цей метод належить до базових у системі історичного аналізу, адже саме через нього реалізується принцип класифікації історичних об'єктів. Сутність типології полягає у впорядкуванні явищ або предметів за спільними рисами, що дозволяє об'єднувати їх у якісно однорідні групи відповідно до характерних ознак. Використання цього методу дало можливість здійснити систематизацію спільних та розбіжних рис військово-релігійних орденів середньовіччя. Завдяки цьому було виявлено специфічні риси госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців.

Використання сукупності наведених методів дозволило сформулювати всебічне розуміння релігійних, ідеологічних та військово-політичних чинників, що визначали функціонування духовно-лицарських орденів у середньовічну епоху.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Витоки та становлення військово-релігійних орденів

Виникнення духовно-лицарських орденів у Західній Європі було наслідком глибоких соціально-релігійних трансформацій, що охопили європейське суспільство в період XI-XII ст. Цей процес визначався синтезом релігійного піднесення, еволюції феодальних інститутів та зростанням ролі католицької церкви як регулятора політичного й морального життя. Саме в цьому контексті сформувалися передумови для появи нової форми християнського служіння – духовно-військових братств, що об'єднали чернечі обітничі з лицарським кодексом честі.

1.1 Передумови виникнення духовно-лицарських орденів у Західній Європі

Після занепаду Західної Римської імперії Європа пережила період політичної фрагментації та культурного занепаду. Відновлення суспільного порядку у X-XI ст. супроводжувалося зростанням авторитету католицької церкви, яка поступово перетворилася на провідну наддержавну інституцію¹. Її вплив поширювався не лише на духовну сферу, а й на політичні та соціально-економічні процеси. Папство активно формувало нову систему цінностей, у центрі якої стояли поняття «служіння», «жертви» і «війни за віру»².

На нашу думку, саме зростання ролі папства стало важливою умовою для появи духовно-лицарських орденів. Починаючи з реформи Григорія VII, католицька церква активно утверджувала свою владу над монархами, проголошуючи пріоритет духовної сили над світською. У цьому контексті ордени стали інструментом політики Риму на Сході – вони підпорядковувалися безпосередньо папі Римському, що дозволяло папству зберігати вплив у католицьких державах і контролювати їхню діяльність³.

¹ Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів, 2003. С. 32.

² Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 77.

³ Тайерман К. Війна Бога. Нова історія хрестових походів / пер. з англ. мов. Київ, 2015. С. 44.

Не менш важливим було піднесення чернечого руху. У XI-XII ст. в Європі поширювалися реформовані монастирські практики, зростала популярність аскетизму, посилювалася увага до дисципліни, послуху та спільного життя за статутом. Ключіньська і цистерціанська традиції сформували уявлення про монастир як впорядковану спільноту із суворими правилами й надрегіональними зв'язками. Військово-релігійні ордени успадкували від цих рухів організаційну чіткість, ідею духовного керівництва та цінність колективної дисципліни, але доповнили їх військовою функцією¹.

З цим пов'язане середньовічне уявлення про спасіння. Допомога церкві, участь у паломництві, пожертви на святі місця і служіння в ордені сприймалися як способи спокутування гріхів. Тому ордени швидко отримали підтримку не лише від лицарів, а й від широкого кола мирян. Жертвуючи землею, кошти або майно, люди вірили, що долучаються до оборони віри й водночас здобувають духовну користь для себе та своїх родин².

Ключову роль у становленні духовно-лицарських орденів безперечно відіграли хрестові походи, ініційовані католицькою церквою як форма релігійно-санкціонованої експансії (рис. 1). Проголошення папою Урбаном II хрестового заклику на Клермонському соборі 1095 р. стало каталізатором об'єднання різних соціальних верств навколо ідеї «визволення Гробу Господнього». Відтепер військова діяльність набувала морального виправдання, а лицарство отримувало релігійну легітимність³.

Середньовічна модель лицарства зазнала переосмислення: традиційна функція захисту світського володаря поступилася місцем служінню церкві. Цей зсув у цінностях став фундаментом для появи духовно-лицарських орденів як нової інституційної форми релігійного життя. У рамках цих орденів обітничі бідності, цнотливості й послуху поєднувалися з активною військовою діяльністю, що надавало чернецтву нового соціального виміру. Важливою проблемою, яка сприяла їх формуванню, стала криза традиційних моральних

¹ Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу / пер. з фр. мов. Львів, 2003. С. 73.

² Bartlett R. The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350. London, 1994. P. 42.

³ Riley-Smith J. The Crusades: A History. New Haven, 2005. P. 33.

норм лицарства: часті міжусобні війни, грабунки й беззаконня вимагали створення механізму духовного контролю над військовою верствою. Церква відповіла на цей виклик, започаткувавши рухи *Pax Dei* («Мир Божий») і *Treuga Dei* («Перемир'я Боже»), які закладали морально-етичні передумови для виникнення орденського воїнства¹.

Під впливом схоластичної теології та проповідей Бернара Клервоського утвердилася думка, що війна, якщо вона ведеться за віру, не є гріхом, а навпаки – служінням богу. Саме він сформулював ідеал *miles Christi* – «воїна Христа», який боровся не за земну славу, а за спасіння душі². Розвиток цієї ідеї в поєднанні з політичним прагненням папства до централізації духовної влади створив унікальні умови для інституційного оформлення цих братств. Від реформи Григорія VII до діяльності пап Інокентія III і Климента III церква системно підтримувала створення структур, які могли виконувати функції захисту християнських територій, контролю над паломництвом і водночас бути продовженням папської політики в регіонах Сходу (рис. 5). Таким чином, духовно-лицарські ордени стали не лише релігійними утвореннями, а й політичним інструментом католицької церкви у її боротьбі за вплив у Європі та на Близькому Сході³.

Духовна мотивація самих учасників орденів також мала важливе значення. Для середньовічної людини релігія визначала всі аспекти життя. Служіння Богу в мирському житті сприймалося як недостатнє – тому з'являлося прагнення до подвигу, до жертви. Духовно-лицарські ордени пропонували шлях поєднання активної діяльності та аскетизму. Воїн-монах не тільки боровся з невірними, а й очищував власну душу через дисципліну, послух і самозречення⁴.

Символіка та обряди орденів підкреслювали їхню особливу роль: білий плащ як знак чистоти віри, червоний хрест – символ пролитої крові за Христа.

¹ Seward D. *The Monks of War: The Military Religious Orders*. Hamden, 1972. P. 56.

² Бернар Клервоський. Похвала новому рыцарству (*De laude novae militiae*) 2008.

³ Гусев И. Е. *История религиозных и рыцарских орденов и обществ*. Минск, 2007. С.51. ⁴ Frankopan P. *The First Crusade: The Call from the East*. London, 2012. P. 43.

Усе це створювало відчуття сакральності військової служби. Водночас ордени мали чітку організаційну структуру, що поєднувала чернечі правила з військовою ієрархією. Такий синтез духовного і світського досвіду став характерною рисою середньовічної цивілізації¹

Соціально-економічні фактори також стали важливою частиною передумов формування орденів. Серйозним поштовхом до створення орденів став розвиток паломництва до Святої Землі. Ще до Першого хрестового походу тисячі християн вирушали до Єрусалиму, щоб поклонитися Гробу Господньому. Дороги були небезпечні, і багато хто не доходив до мети через розбій, голод чи хвороби. Масові паломництва до Святої Землі вимагали створення системи безпеки, притулків і шпиталів для прочан. Зростання загроз із боку розбійників та мусульманських сил спонукало до організації братств, що брали на себе функції захисту та догляду. Зокрема, поряд із монастирями почали формуватися госпітальні спільноти, які згодом трансформувалися у військово-релігійні ордени – госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців².

Також слід відзначити і політичний фактор. Після Першого хрестового походу на території Палестини виникли нові християнські держави – Єрусалимське королівство, Антіохійське, Триполійське та Едесське князівства. Вони постійно зазнавали нападів мусульман і потребували організованої оборони. У такій ситуації поява релігійно-військових орденів стала відповіддю на потребу у захисті нових володінь християн і забезпеченні стабільності на святих землях³.

1.2. Госпітальєри: створення і рання діяльність

У 603 р. папа Григорій I доручив равеннському абатові Пробу, колишньому посланцю при дворі Ломбардії, збудувати в Єрусалимі лікарню

¹ Демурже А. Рыцари Христа / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург, 2008. С. 99.

² Bartlett R. The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350. London, 1994. P. 44.

³ Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 83.

для християнських паломників до Святої Землі (рис. 5)¹. У 800 р. Карл Великий розширив її та заснував при ній бібліотеку (рис. 6). Хоч у 1009 р. фатимідський халіф аль-Хакім бі-Амр Аллах зруйнував лікарню разом із трьома тисячами інших будівель Єрусалима, купці з Амальфі пізніше отримали від халіфа аль-Мустансіра Біллаха дозвіл збудувати біля храму Гробу Господнього монастир. Це було абатство Святої Марії Латинської, яким опікувалися бенедиктинці й яке приймало християнських паломників². Наприкінці 1060-х рр. через зростання їхньої кількості за підтримки Мауро Панталеоне вони заснували дві лікарні – чоловічу і жіночу; чоловіча була відома як лікарня Святого Іоанна. На початку 1070-х рр. її відвідав архієпископ Іван Амальфійський³. У наступні століття Орден Святого Іоанна, збираючи кошти в Європі, поширював легенду про заснування лікарні ще до Різдва Христового, але орденський історик XIII ст. визнавав її неправдивою⁴. Попри це, госпітальєри швидко здобули славу й престиж.

На час завершення Першого хрестового походу в 1099 р. лікарня Святого Іоанна вже була відомою серед паломників і діяла окремо від монастиря Святої Марії. Її брати-ченці вважали своїм обов'язком надавати бідним якісне лікування. Ще до смерті у 1100 р. пожертву лікарні зробив Годфрід Бульйонський. Латинський патріарх Єрусалима Гіббелін Арльський визнав її самостійною установою під час реформування католицької ієрархії в Палестині. Важливим кроком стало рішення папи Пасхалія II, який 19 червня 1112 р. взяв абатство Святої Марії під захист Святого престолу та звільнив його від десятини. Остаточно орден госпітальєрів сформувався 15 лютого 1113 р., коли папа видав буллу «*Pie postulatio voluntatis*» на ім'я блаженного Жерара де Мартіга (рис. 4). Документ підпорядкував лікарню папській владі, звільнив її

¹ Гийом Тирський. История деяний в заморских землях 2008.

² Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London, 2012. P. 39.

³ Раймунд Ажилський. История франков, которые взяли Иерусалим. Москва, 2009. С.

44. ⁴ Фульхерий Шартрский. Иерусалимская история. Санкт-Петербург, 2020. С. 218.

від десятини, надав братам право обирати господаря та передав під її управління лікарні й хоспіси в портових містах південної Італії.¹

Під керівництвом Жерара де Мартіга шпиталь став осередком не лише милосердя, а й суворої організації, яка поєднувала дисципліну, обітницю та чітку ієрархію. Він розробив перші статuti братства, що зобов'язували братів служити убогим і хворим «як самому Христу». Це була своєрідна революція в середньовічній практиці благодійності: допомога надавалася незалежно від походження, стану чи віросповідання, що наближало госпітальєрів до справжнього гуманістичного ідеалу християнського служіння².

Спершу госпітальєри займалися винятково лікуванням поранених і доглядом за хворими паломниками. Госпіталь у Єрусалимі міг приймати до двох тисяч людей, що було колосальним показником для того часу. В орденських лікарнях застосовувалися елементи арабської медицини – зокрема, знання про трави, дезінфекцію, дієтичне лікування. Європейські джерела XII ст. свідчать, що саме госпітальєри започаткували систему постійних шпиталів при монастирях у портових містах Середземномор'я – Пізі, Амальфі, Барі, Мессіні, що забезпечувало підтримку прочан ще до відплиття у Святу Землю³.

Жерар уклав перші Статuti Госпіталю, що було незвичним для часу, коли чіткі правила часто були відсутні. Установа мала два відділення: чоловіче, присвячене Святому Іоанну, і жіноче – Марії Магдалині. Спочатку вони підпорядковувалися абатству Святої Марії Латинської. Допомогу пораненим і хворим надавали незалежно від їхнього віросповідання, що приносило Госпіталю значні пожертви від вдячних пацієнтів. Це дозволило йому невдовзі після взяття Єрусалима хрестоносцями стати незалежним від Бенедиктинського абата⁴. Після цього Госпіталь змінив духовну орієнтацію, перейшовши від шанування Святого Бенедикта до Святого Августина. У 1107 р. король Єрусалиму Болдуїн I офіційно затвердив братерство й закріпив за ним землю,

¹ Nicholson H. J. *The Knight's Hospitaller*. Woodbridge, 2001. P. 73.

² Demurger A. *Les Hospitaliers: De Jérusalem à Rhodes, 1050-1317*. Paris, 2013. P. 71.

³ Powell J. M. *Anatomy of a Crusade, 1213-1221*. Philadelphia, 1986. P. 49.

⁴ Гусев И. Е. *История религиозных и рыцарских орденов и обществ*. Минск, 2007. С. 55.

де розташовувався Госпіталь (рис. 6). Тоді ж брати склали обіти бідності, цнотливості й покори, остаточно оформившись у релігійне братерство.

Забезпечення ордену територіями та доходами в Єрусалимському королівстві та за його межами відбулось під керівництвом все того ж Жерара де Мартіга. А вже за його наступника, Раймунда дю Пюї, початковий хоспіс було розширено до лазарету, який тоді підпорядковувався латинському патріарху Єрусалима при храмі Гробу Господнього¹. Саме в цей час Лікарня Святого Іоанна почала тісно пов'язуватися з цією церквою і в документах часто згадувалася як «Храм Гробу Господнього та Лікарня Святого Іоанна Єрусалимського»². Спочатку госпітальєри опікувалися паломниками та іншими мешканцями Єрусалима, зокрема мусульманами й євреями³, але згодом почали забезпечувати паломників озброєним супроводом і поступово перетворилися на вагому військову силу, не втрачаючи благодійного характеру.

На нашу думку, після Першого хрестового походу Лікарня Святого Іоанна вже наймала лицарів і піхотинців для охорони, ще до створення власної військової організації. У 1120-х рр. лицарі в Західній Європі заповідали госпітальєрам коней і зброю, а на початку 1140-х рр. папа Інокентій II згадував, що орден мав «слуг» для захисту паломників⁴. За свідченням госпітальєра XVI ст., зі збагаченням орден почав наймати лицарів для захисту шпиталів і паломників, а згодом вони самі стали госпітальєрами⁵. Відомо також, що після 1099 р. єрусалимські установи, зокрема церкви, наймали світських воїнів для охорони, а деякі з них пізніше вступали до військових орденів. Імовірно, заснування ордену тамплієрів близько 1119–1120 рр. спонукало госпітальєрів створити власний лицарський корпус. У хартії від 17 січня 1126 р. вже згадується брат ордену з військовим титулом.

Раймунд дю Пюї, який очолив орден у 1120 р., вважається творцем його військового елементу (рис. 4). Незадовго до 1136 р. він визнав, що госпітальєри

¹ Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальеров. Санкт-Петербург, 2009. С.112.

² Николь Д. Крестоносцы. История ордена Госпитальеров. 1100-1565 гг. Москва, 2010. С.88.

³ Раймунд Ажилский. История франков, которые взяли Иерусалим. Москва, 2009. С.103.

⁴ Гийом Тирский. История деяний в заморских землях 2008.

⁵ Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London, 2012. P. 165.

можуть воювати для захисту королівства або брати участь в облозі язичницьких міст. Як і в інших військових орденах, їхніх бійців поділили на лицарів і сержантів¹. У 1130 р. папа Інокентій II надав ордену герб – срібний хрест на червоному полі, щоб відрізнити його від тамплієрів. Інший символ ордену, восьмикінцевий хрест, імовірно походив із Візантії, через Амальфі потрапив до Єрусалима, а після переселення госпітальєрів на Мальту став відомий як Мальтійський хрест. У 1248 р. папа Інокентій IV затвердив стандартний військовий одяг госпітальєрів: червоний одяг із білим хрестом (рис. 3)².

Внутрішнє життя членів ордену суворо регламентувалося. Статути Рожера де Мулена 1187 р. стосуються лише обслуговування хворих, а перша згадка про військову службу міститься в статутах дев'ятого великого магістра Фернандо Афонса з Португалії (поч. XIII ст.). В останньому випадку чітко розрізняється світська лицарська служба, зовнішня по відношенню до ордену, яка служила лише певний час, та лицарська служба, пов'язана з орденем вічною обітницею, яка єдина користувалася тими ж духовними привілеями, що й інші монахи.

Організаційна структура госпітальєрів формувалася поступово й відображала подвійний характер цієї спільноти. На чолі ордену стояв Великий Магістр, який керував військовими, адміністративними, дипломатичними та господарськими справами. Його влада поєднувалася з діяльністю ради ордену, що обмежувала одноосібність управління і забезпечувала колегіальний розгляд найважливіших питань³.

Члени ордену поділялися на кілька груп. Лицарі виконували військову службу, обороняли фортеці та супроводжували паломників. Брати-сержанти займалися допоміжними військовими, господарськими й адміністративними обов'язками. Брати-капелани відповідали за духовне життя ордену: проводили богослужіння, сповідали братів і стежили за дотриманням релігійних норм. Окрему роль відігравали брати-служителі, які працювали у шпиталях,

¹ Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальеров. Санкт-Петербург, 2009. С. 148.

² Forey A. Military Orders and Crusades. Aldershot, 1994. P. 187.

³ Demurger A. Les Hospitaliers: De Jérusalem à Rhodes, 1050–1317. Paris, 2013. P. 36.

доглядали за хворими, займалися постачанням, кухнею, ремеслами та повсякденним господарством¹.

Внутрішнє життя госпітальєрів підпорядковувалося статуту й чернечим обітницям. Брати не мали права на особисту власність, повинні були дотримуватися дисципліни, брати участь у молитвах і виконувати накази старших. Їхній день поєднував богослужіння, працю, догляд за хворими, військову підготовку та господарські обов'язки. Центральне місце в орденській культурі посідав шпиталь, адже допомога хворим і паломникам вважалася не другорядною справою, а основним проявом християнського служіння².

З розширенням діяльності орден створив розгалужену територіальну систему. Його володіння поділялися на пріорства, бейлівіки та командорства. Командорства були місцевими осередками, які управляли землями, збирали доходи, приймали нових членів і підтримували зв'язок із центральною владою ордену. Завдяки цій системі госпітальєри могли діяти як міжнародна організація, що поєднувала осередки у Святій Землі та Західній Європі³.

Отже, орден госпітальєрів, що виник у відповідь на практичні потреби середньовічного християнського суспільства, сформувався як благодійна установа, головним завданням якої була допомога хворим, пораненим і паломникам у Святій Землі. З часом, через небезпеку на шляхах паломництва та потребу в обороні Єрусалимського королівства, братство поступово набуло військового характеру. Важливими чинниками на шляху до цього стали папське визнання та діяльність очільників ордену, що поєднали чернечу дисципліну, благодійність та збройний захист.

1.3. Тамплієри: заснування та особливості організації

Серед духовно-лицарських орденів Середньовіччя Орден тамплієрів, або Орден Бідних лицарів Христа і Храму Соломонового (*Pauperes commilitones*

¹ Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальєров. Санкт-Петербург, 2009. С. 137.

² Burgdorf J. The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120-1310). Leiden-Boston, 2008. P. 88.

³ Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London, 2012. P. 74.

Christi Templique Salomonici), посідає особливе місце. Він став не лише однією з провідних військових сил християнського світу у Святій Землі, а й символом самої ідеї «монаха-воїна», який поєднував сувору духовну дисципліну з лицарською доблестю. Поява тамплієрів була закономірним наслідком релігійного піднесення після Першого хрестового походу і водночас відповіддю на конкретну потребу захисту паломників¹.

Після здобуття Єрусалима у 1099 р. перед латинськими володарями постало завдання забезпечити безпечну подорож численних прочан, які прямували до Святої Землі. Попри створення Єрусалимського королівства, шляхи між портами та святими місцями залишалися небезпечними: на мандрівників нападали розбійники, бедуїни й залишки мусульманських загонів. У такій ситуації близько 1119 р. французький лицар Гуго де Пейн разом із кількома однодумцями заснував невелике братство, головною метою якого стала охорона паломників і захист християнської віри (рис. 4)².

Ініціативу братства підтримав король Єрусалимський Балдуїн II, який надав лицарям частину свого палацу, розташованого поруч із місцем, що вважалося руїнами Храму Соломона (рис. 6). Саме від цього походить назва нового ордену – тамплієри, або «лицарі Храму». Початковий етап існування братства характеризувався суворістю, бідністю та нестатками. Тамплієри не мали постійних джерел доходу й утримувалися переважно за рахунок пожертв. Вони складали обітницю послуху, чистоти та бідності, вбачаючи своє покликання не в здобутті слави чи багатства, а у виконанні священної місії³.

Саме подвійність їхнього способу життя – чернеча стриманість і бойова активність – стала основою ідентичності тамплієрів. Вони відрізнялися від звичайного лицарства тим, що підпорядковували військову силу релігійній меті. Водночас вони відрізнялися і від традиційного монашества, оскільки їхнє служіння передбачало не усамітнення, а активну участь у збройній боротьбі. Це робило орден новим явищем у духовній і соціальній культурі Західної Європи.

¹ Барбер М. Процесс тамплиеров. Москва, 1998. С. 149.

² Nicholson H. J. The Knights Templar: A New History. Stroud, 2001. P. 74.

³ Яков Витрийский. Восточная история // История Средних веков / сост. М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург-Москва, 2001. Т. 3: Крестовые походы (1096-1291 гг.). С. 349.

Ключовим моментом у становленні ордену стала підтримка церкви. У 1129 р. на соборі в Труа, скликаному за участі Бернара Клервоського, братство здобуло офіційне визнання й затвердило власний статут. Цей устав поєднував чернечі засади – послух, молитву, обітниця – з правилами військової дисципліни. У ньому визначалися скромність у побуті, відмова від розкоші, покора старшим, спільність майна та повна самовідданість служінню вірі. Фактично документ узаконив нову форму служіння – *militia Christi*, тобто «воїнство Христове»¹.

Важливу роль у духовному обґрунтуванні ордену відіграв Бернар Клервоський. У трактаті *De laude novae militiae* («Похвала новому воїнству») він представив тамплієра як взірць християнського воїна, який бореться не за особисту славу, здобич або васальну відданість, а за вищу духовну мету. Такий підхід надавав військовій діяльності релігійного сенсу і водночас відмежовував тамплієрів від світського лицарства².

Папська булла *Omne datum optimum*, видана Інокентієм II у 1139 р., закріпила особливий статус ордену. Тамплієри звільнялися від частини податків, підлягали лише юрисдикції папи Римського і могли самостійно збирати пожертви по всій Європі. Це забезпечило їм фінансову стабільність, широку автономію та незалежність від місцевої світської і церковної влади. Безпосереднє підпорядкування папству перетворило орден на наднаціональну структуру, діяльність якої виходила за межі окремих королівств³.

Устрій Ордену тамплієрів, подібно до госпітальєрів, був централізований, забезпечуючи дисципліну, швидке виконання наказів, ефективне управління майном і постійну готовність до військової служби. На чолі ордену стояв Великий Магістр. Як найвищий керівник братства, представляв орден у відносинах із папою, королями, князями та іншими духовно-лицарськими організаціями. Великий магістр керував військовими походами, розпоряджався майном ордену, контролював діяльність командорій і стежив за дотриманням

¹ Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів, 2003. С. 157.

² Бернар Клервоський. Похвала новому рыцарству (*De laude novae militiae*) 2008.

³ Powell J. M. *Anatomy of a Crusade, 1213-1221*. Philadelphia, 1986. P. 68.

статуту. Проте його влада не була повністю необмеженою, оскільки найважливіші рішення ухвалювалися за участі ради ордену. Важливу роль в управлінні відігравав капітул – зібрання вищих братів ордену. Він розглядав питання війни й миру, прийняття нових членів, розподілу майна, дисциплінарних порушень і виборів керівництва. Така система дозволяла поєднати сильну владу великого магістра з елементами колегіального управління¹.

Серед найвищих посадовців ордену особливе місце посідали сенешаль, маршал, скарбник, драп'єр і командори. Сенешаль був заступником великого магістра та допомагав йому в адміністративних справах. Маршал відповідав за військову підготовку, озброєння, коней, порядок у війську та командування під час бойових дій. Скарбник контролював фінанси, пожертви, доходи, витрати й коштовності ордену. Драп'єр відповідав за одяг, спорядження та побутові потреби братів. Командори керували місцевими осередками ордену – командоріями².

Члени ордену, подібно до ордену госпітальєрів, поділялися на кілька груп. Найвищий статус мали брати-лицарі, які походили переважно зі шляхетних родин і становили головну військову силу ордену. Вони брали участь у битвах, обороняли фортеці, супроводжували паломників і виконували ключові бойові завдання. Їхнім символом був білий плащ із червоним хрестом, що означав чистоту, жертвність і служіння Христу. Окрему групу становили брати-сержанти, які не завжди мали шляхетне походження, але виконували військові, господарські й адміністративні функції. Вони могли служити кінними або пішими воїнами, охороняти замки, супроводжувати обози, доглядати за кіньми та допомагати в управлінні володіннями. Важливу роль відігравали брати-капелани, які відповідали за духовне життя ордену: проводили богослужіння, сповідали братів, здійснювали обряди й підтримували

¹ Джонс Д. Тамплиеры: рождение и гибель великого ордена. Москва, 2018. С. 147.

² Пирс Пол Р. Тамплиеры / пер. с англ. яз. Москва, 2010. С. 85.

моральний стан спільноти. Завдяки їм тамплієри залишалися не лише військовою силою, а духовно-лицарським орденом¹.

Внутрішнє життя тамплієрів підпорядковувалося суворому статуту. Брати складали обітниці бідності, цнотливості та послуху. Вони не мали права володіти особистим майном, носити розкішний одяг, прикраси, самовільно залишати орденський дім або вступати в приватні конфлікти. Усі дії братів контролювалися старшими, а порушення дисципліни каралися покараннями – від посту й молитов до позбавлення привілеїв або виключення з ордену².

Повсякденне життя тамплієрів поєднувало молитву, військову підготовку, господарську працю та виконання службових обов'язків. День братів починався і завершувався молитвами. Вони брали участь у богослужіннях, тренувалися зі зброєю, доглядали за кіньми, охороняли укріплення, займалися адміністративними справами або супроводжували паломників. Такий розпорядок формував дисципліновану спільноту, у якій особисті інтереси підпорядковувалися спільній меті.

Основою територіальної організації ордену були командорії. Це місцеві осередки, які управляли землями, замками, господарствами, млинами, виноградниками та іншими володіннями. Командорії збирали доходи, приймали пожертви, забезпечували постачання військ, утримували братів і підтримували зв'язок із центральною владою ордену. Завдяки цій системі тамплієри діяли не лише у Святій Землі, а й у Франції, Англії, Іспанії, Португалії, Італії та інших регіонах Європи³.

Символіка ордену мала глибокий релігійний зміст. Білий плащ символізував чистоту душі та відмову від мирських спокус, а червоний хрест – жертвовність і готовність пролити кров за Христа. Девіз *Non nobis, Domine, non nobis, sed nomini tuo da gloriam* («Не нам, Господи, не нам, але імені Твоєму дай славу») став виразом їхнього духовного ідеалу. Завдяки цим символам

¹ Nicholson H. J. The Knights Templar: A New History. Stroud, 2001. P.136.

² Мельвиль М. История ордена тамплиеров. Санкт-Петербург, 1999. С. 74.

³ Літвінова Л. Вплив чернечих орденів на формування культурної ідентичності середньовічної Європи // Історичний вісник. 2019. № 2. С. 49.

тамплієри сприймалися не просто як лицарі, а як особлива спільнота, покликана служити Богові через військовий подвиг (рис. 3)¹.

Отже, Орден тамплієрів виник для захисту паломників і Святої Землі після Першого хрестового походу. Його діяльність ґрунтувалася на поєднанні релігійного служіння, суворої дисципліни та збройної боротьби. Завдяки підтримці церкви, папським привілеям і чіткій організації тамплієри швидко стали впливовою наднаціональною силою. Таким чином, орден став одним із найяскравіших прикладів середньовічного духовно-лицарського служіння.

1.4. Тевтонський орден: виникнення та особливості устрою

Тевтонський орден виник пізніше за госпітальєрів і тамплієрів, але швидко став однією з найпомітніших військово-релігійних інституцій середньовічної Європи. Його походження було пов'язане з потребою допомоги паломникам і воїнам германського походження у Святій Землі. На відміну від орденів, що мали ширший латинський характер, Тевтонський орден від початку був тісніше пов'язаний із німецьким середовищем, що згодом визначило його політичну орієнтацію і напрями діяльності.

Заснування Тевтонського ордену як самостійної духовно-лицарської організації бере свій початок у період Третього хрестового походу – одного з найбільш драматичних етапів середньовічної християнської експансії на Схід. Перші згадки про цей орден пов'язані з діяльністю невеликої групи німецьких благодійників, які близько 1128 р. організували під Акрою шпиталь для догляду за хворими й пораненими паломниками германського походження². Цей шпиталь отримав назву «Дім святої Марії» і став основою майбутньої братії, що згодом еволюціонувала у потужну військово-релігійну корпорацію. Спершу ця організація мала суто милосердницький і духовний характер, слугуючи

¹ Альберт Аахенський. Иерусалимская история (фрагменты) // Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва, 1977. С. 78.

² Бернард Казначей. История завоевания заморских земель // История Средних веков / сост. М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург-Москва, 2001. Т. 3: Крестовые походы (1096-1291 гг.). С. 160.

прикладом християнського піклування в умовах постійної військової загрози у Святій Землі¹.

Проте активізація хрестових походів, зростання військового протистояння з мусульманами та прагнення посилити участь німецьких лицарів у справах Єрусалимського королівства поступово змінили характер цього братства. Приблизно у 1189 р. за підтримки сина імператора Фрідріха Барбаросси спільнота отримала новий статус і перетворилася на військовий орден. Їй було надано статут тамплієрів, встановлено суворі правила військової дисципліни, запроваджено уніформу, білий плащ із чорним хрестом, та нову офіційну назву: Тевтонський орден Дому Пресвятої Діви Марії в Єрусалимі. Остаточне визнання ордену як самостійної лицарської організації відбулося у 1191 р., коли папа Климент III затвердив його канонічний статус і благословив діяльність братства у Святій Землі (рис. 5)².

Першим керівником ордену, який згодом отримав титул «гофмейстера» («Hochmeister»), став Генріх Вольдботт. Під його проводом організація зазнала глибоких змін: було сформовано чітку структуру, що поєднувала чернечі засади, зокрема обітниця бідності, послуху та цноти, із правилами суворої військової дисципліни. Відмінною рисою Тевтонського ордену стало те, що більшість його членів походила з німецької знаті, що забезпечувало братству не лише високий соціальний статус, а й значний політичний вплив у Європі. Завдяки цьому орден швидко здобув підтримку папського престолу, Священної Римської імперії та інших впливових духовно-лицарських об'єднань, зокрема тамплієрів і госпітальєрів³.

Організаційна структура Тевтонського ордену сформувалася під впливом досвіду госпітальєрів і тамплієрів, але мала власні риси⁴. На чолі ордену стояв Великий Магістр, або гофмейстер, який мав найвищу владу в організації. Він керував військовою, адміністративною, дипломатичною та господарською

¹ Матфей Эдесский. Хронография. 2002: URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Giiom_Tir/text1.phtml?id=343 (дата звернення: 19.12.2025).

² Урбан В. Тевтонский орден. Санкт-Петербург, 2010. С. 92.

³ Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München, 2007. S. 71.

⁴ Машке Э. Немецкий орден. Санкт-Петербург, 2003. С. 64.

діяльністю, представляв орден у відносинах із папством, імператором Священної Римської імперії, європейськими монархами та місцевими правителями. Водночас його влада не була повністю одноосібною, оскільки найважливіші рішення ухвалювалися за участі орденської ради та генерального капітулу.

Генеральний капітул посідав важливе місце в управлінні. Він розглядав питання обрання великого магістра, ухвалення статутів, розподілу земель, військових кампаній, фінансів і дисциплінарних порушень. Така система поєднувала централізоване керівництво з елементами колегіального управління. Завдяки цьому орден міг зберігати єдність дій і водночас враховувати позицію провідних посадовців¹.

Серед найвищих урядовців ордену особливу роль відігравали великий комтур, маршал, скарбник, шпитальник і трап'єр. Великий комтур був найближчим помічником магістра й відповідав за адміністративні справи. Маршал керував військом, організовував походи, відповідав за озброєння, коней і бойову підготовку. Скарбник контролював фінанси, доходи, витрати та майно ордену. Шпитальник опікувався медичною й благодійною діяльністю, а трап'єр відповідав за одяг, спорядження і побутові потреби братів².

Члени Тевтонського ордену поділялися на кілька основних груп. Лицарі-брати становили військову еліту і походили переважно з німецької знаті. Вони брали участь у походах, обороняли замки, керували підлеглими територіями та виконували адміністративні функції. Брати-священники відповідали за духовне життя: проводили богослужіння, сповідали братів, навчали основ віри та стежили за дотриманням релігійних норм. Службові брати, або сержанти, виконували допоміжні військові, господарські та ремісничі обов'язки. Крім того, при ордені існували наймані воїни, слуги, ремісники й залежне населення, яке забезпечувало функціонування замків і господарств³.

¹ Урбан В. Тевтонский орден. Санкт-Петербург, 2010. С. 152.

² Мельвиль М. История ордена тамплиеров. Санкт-Петербург, 1999. С. 84.

³ Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 335.

Внутрішнє життя тевтонців ґрунтувалося на чернечих обітницях і статутній дисципліні. Брати не мали права на особисту власність, повинні були дотримуватися суворого розпорядку, брати участь у молитвах, виконувати накази старших і жити відповідно до орденських правил. Їхнє повсякдення поєднувало богослужіння, військову підготовку, адміністративні обов'язки, господарську працю та участь у спільному житті братії¹.

Відзначимо й характерні риси. Тевтонський орден активно впроваджував господарські нововведення, зокрема вдосконалені способи обробітку землі та технічні механізми в портах. Водночас мистецтво, наука й освіта розвивалися слабо: проект створення університету в Пруссії у XIV ст. не зацікавив орденську адміністрацію, а бібліотеки конвентів мали обмежений книжковий фонд. Переважали тексти для спільного читання – псалтирі, хроніки та житія святих, тоді як література для індивідуального читання майже була відсутня. Це свідчить, що тевтонці надавали перевагу практичній користі й матеріальній ефективності, а не розвитку інтелектуального життя. Показово, що навіть брати-священники в цій духовній корпорації не мали значного впливу, а їхня кількість у конвентах залишалася невеликою².

Особливістю Тевтонського ордену стала його територіально-адміністративна організація. На підконтрольних землях орден створював комтурства – місцеві адміністративні одиниці, центрами яких були замки. На чолі комтурства стояв комтур, який відповідав за оборону, суд, збір податків, господарство, управління населенням і виконання наказів великого магістра. Замки тевтонців були не лише військовими укріпленнями, а й адміністративними, економічними та релігійними центрами³.

Попри участь у подіях хрестових походів, Тевтонський орден не зміг посісти в Палестині такого провідного місця, як тамплієри або госпітальєри. Це пояснювалося його пізнішою появою, обмеженішою соціальною базою і тіснішими зв'язками з імперською політикою. Поступово орден почав шукати

¹ Forey A. *Military Orders and Crusades*. Aldershot, 1994. P. 153.

² Гусев И. Е. *История орденів средневековья*. Минск, 2007. С. 342.

³ Sarnowsky J. *Der Deutsche Orden*. München, 2007. S. 62.

нові напрями діяльності. Саме ця обставина згодом сприяла перенесенню центру його активності до Центрально-Східної Європи, де тевтонці створили власну територіальну державу і стали важливим чинником політичної історії Балтійського регіону.

Тевтонський орден виник як шпитальне братство для допомоги німецьким паломникам, але в умовах хрестових походів перетворився на військово-релігійну організацію з виразною німецькою ідентичністю. Його особливості полягали в опорі на німецьку знать, тісному зв'язку зі Священною Римською імперією, суворій адміністративній структурі та здатності організовувати територіальне управління. Саме ці риси дали ордену змогу перейти від діяльності у Святій Землі до активної політики в Центрально-Східній Європі.

РОЗДІЛ 2. Діяльність і вплив орденів у середньовічному світі

Діяльність духовно-лицарських орденів госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців була важливим складником розвитку середньовічного світу. Вони поєднували релігійну, військову та суспільно-політичну функції, відіграючи помітну роль у хрестових походах, захисті християнських святинь, християнізації нових територій і зміцненні впливу Церкви. Водночас їхня діяльність виходила за межі суто військової сфери, охоплюючи дипломатію, управління, благодійність і культурний розвиток. Тому аналіз діяльності та впливу цих орденів дає змогу глибше зрозуміти особливості середньовічної Європи – її політичне, релігійне та соціальне життя.

2.1. Госпітальєри: військова та гуманітарна роль

Військово-релігійний орден госпітальєрів став однією з найважливіших військових сил на Близькому Сході в період хрестових походів. З самого початку своєї діяльності орден активно брав участь у військових кампаніях Єрусалимського королівства, виконуючи не лише релігійні, але й оборонні функції. Його члени, зазвичай лицарі, були озброєні, дисципліновані та віддані християнській справі, що дозволяло їм успішно діяти в умовах постійних воєн на Сході.

Одним з перших великих етапів у військовій історії госпітальєрів стала облога Аскалону в 1153 р., під час якої орден використав свій таран для руйнування міських укріплень. Це дозволило хрестоносцям захопити місто, що стало важливим етапом у зміцненні християнських позицій на Близькому Сході. Учасники облоги, серед яких були і госпітальєри, продемонстрували не лише відвагу, але й високу організацію, що стала їхньою особливістю в подальших битвах¹.

1 Тайерман К. Війна Бога. Нова історія хрестових походів. Київ, 2015. С. 214.

Особливу роль орден Святого Іоанна відіграв у битві при Монжізарі 1177 р., а також в інших сутичках із військами мусульманського полководця Салах-ад-Діна. У цих кампаніях госпітальєри проявили себе як дисциплінована й добре організована військова сила, здатна ефективно діяти в умовах постійного протистояння.

Однак, попри численні успіхи, критичною для ордену стала битва при Хаттіні 1187 р. У ній госпітальєри разом із тамплієрами становили авангард християнського війська й зазнали катастрофічних втрат. Більшість лицарів загинула або потрапила в полон, а магістр ордену був страчений за наказом Салах-ад-Діна. Ця поразка стала важливою віхою в історії госпітальєрів, оскільки змусила їх переглянути стратегію військової присутності на Сході та зосередитися на обороні вцілілих християнських володінь¹.

Після падіння Єрусалиму в 1187 р. госпітальєри перенесли свою штаб-квартиру до Акри, яка стала новим осередком їхньої діяльності. Оборона цього міста під час Третього хрестового походу (1189-1192 рр.) стала одним із найбільш визначних етапів в історії ордену. Саме в Акрі госпітальєри змогли відновити свої сили після поразки при Хаттіні, реорганізувати військову структуру та зберегти вплив серед латинських держав Сходу. Місто перетворилося для ордену не лише на адміністративний центр, а й на важливу військову базу, звідки здійснювалася оборона християнських володінь, координація бойових дій і підтримка паломників².

Втрата Акри у 1291 р. мала особливо тяжкі наслідки для хрестоносців, оскільки вони остаточно позбулися своїх опорних пунктів у Святій Землі й були змушені шукати новий центр діяльності. Таким притулком став острів Кіпр, де на той час уже утвердилася влада Єрусалимської корони. Король Анрі II де Лузіньян передав госпітальєрам замок Колоссі поблизу Лімасолу, що забезпечило ордену вигідніше становище порівняно з іншими хрестоносцями, які перебували на острові. Цей дарунок був підтверджений папою Климентом

¹ История крестовых походов. Москва, 1998. С. 287.

² Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя. Київ, 2002. С. 74.

V, після чого іоанніти певний час виступали як Орден лицарів Кіпру. Водночас перебування на острові означало залежність від кіпрського короля, адже орден був зобов'язаний сплачувати внесок за користування замком¹.

Лімасол, розташований на південному узбережжі з укріпленою гаванню, став штаб-квартирою ордену майже на два десятиліття. Госпітальєри мали потужний флот і захищали християнське судноплавство в Середземному морі від піратів, зберігаючи морську перевагу. Це дозволило ордену здобути підтримку населення й Католицької церкви та зберегти стабільність у вигнанні².

Важливою постаттю цього періоду був Великий Магістр Вільгельм де Вілларе. Він провів реформи управління та військової стратегії й прагнув більшої автономії ордену на Кіпрі. На реалізацію цієї політики він спробував усунути попередника, запропонувавши обмеження його повноважень. Папський престол не підтримав такі дії, але протистояння завершилося смертю конкурента 1296 р. Деякий час В. де Вілларе керував орденем із Провансу, спланувавши перенести туди управління ордену. Втім, під загрозою втрати посади відмовився від цієї ідеї і у 1300 р. провів Генеральний капітул на Кіпрі³.

Того ж року орден уклав союз із королем Кілікії Хетумом II та монгольським ханом Газан-ханом з метою повернення християнських земель у Сирії. Завдяки цій коаліції було здійснено кілька успішних операцій, зокрема напад на Александрію⁴. У цей час орден було поділено на сім великих провінцій (Франція, Овернь, Прованс, Арагон, Італія, Англія та Німеччина), що покращило його організацію та управління⁵.

Беручи участь у військових кампаніях, орден не забував й про благодійну діяльність, приділяючи значну увагу медичному обслуговуванню та догляду за хворими й пораненими. На Кіпрі було відкрито лікарні для паломників,

1 Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальєров. Санкт-Петербург, 2009. С. 73.

2 Luttrell A. The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440. London, 1978. P. 127.

3 Nicholson H. J. The Knight's Hospitaller. Woodbridge, 2001. P. 97.

4 Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London, 2012. P. 157.

5 Forey A. Military Orders and Crusades. Aldershot, 1994. P. 97-101.

поранених солдатів і місцевих жителів, де надавали медичну допомогу, притулок, харчування та підтримку незалежно від соціального статусу¹.

Кіпр також став важливим транзитним пунктом для паломників до Святої Землі. Госпітальєри забезпечували їх житлом, харчуванням, медичною допомогою та допомагали організовувати подорож. В умовах політичної нестабільності й воєн відбувалась роздача милостині, створювались притулки та здійснювались інші заходи щодо допомоги біженцям. Важливою рисою діяльності стало впровадження високих стандартів гігієни й медичного догляду. Госпітальєри стали піонерами в організації лікарень, суворо дотримуючись дисципліни, що зробило їхні заклади відомими далеко за межами острова та зміцнило репутацію ордену як не лише військової, а й гуманітарної сили².

Період перебування на Кіпрі був насиченим, але нетривалим. Однією з основних причин переїзду ордену на острів стала залежність від кіпрського монарха: госпітальєри змушені були сплачувати данину та брати участь у військових кампаніях за його розпорядженням. У пошуках більшої самостійності орден звернувся до візантійського імператора з проханням передати йому Родос – стратегічно вигідний острів з родючими землями. Однак це прохання було відхилено³.

У відповідь на відмову візантійського імператора, великий магістр В. де Вілларе вирішив здобути Родос силою. У травні 1305 р. госпітальєри висадилися на острові, що стало початком тривалої боротьби з турками та сарацинами. До 1309 р. ордену вдалося витіснити супротивників і встановити свою владу не лише на Родосі, а й на сусідніх територіях. Резиденція ордену була перенесена на Родос, а лицарі отримали нову назву – родоські (рис. 7). Папа Климент V офіційно визнав їхній контроль над островом⁴.

Стратегічне розташування острову дозволяло ордену контролювати важливі торговельні шляхи між Європою та Левантом, що забезпечувало йому

1 Николь Д. Крестоносцы. История ордена Госпитальеров. 1100-1565 гг.. Москва, 2010. С. 123.

2 Burgtorf J. The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120-1310). Leiden-Boston, 2008. P. 412.

3 Luttrell A. The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440. London, 1978. P. 135.

4 Boas A. J. Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East. London-New York, 1999. P. 184.

значний вплив у Середземномор'ї. Оскільки відкриті бої не приносили вирішальних результатів, госпітальєри зосередили свої зусилля на морському протистоянні, активно впливаючи на комунікації супротивника. Перетворившись на потужну морську силу, орден зміцнив своє становище в регіоні, а його флот став основою впливу в Середземному морі на століття вперед. Розвиток навігаційних технологій дозволив госпітальєрам посилити контроль над морськими шляхами, і турецькі судна більше не могли почуватися в безпеці в Егейському морі¹.

Орден також створював мережу опорних пунктів на узбережжі Малої Азії, що забезпечували захист паломницьких маршрутів до Єрусалима й приносили дохід. Велися масштабні будівельні роботи: укріплювалися фортеці, зводилися нові стіни, вежі та госпіталі із залученням європейських майстрів. Особливу увагу приділяли модернізації укріплень з урахуванням розвитку облогової артилерії².

Ці заходи швидко дали результат: уже на початку XIV ст. орден успішно відбив напад турецьких військ, а великий магістр Фуке де Вілларе розгромив ворожий флот, зміцнивши авторитет госпітальєрів. Згодом була здобута ще одна перемога біля Хіосу, після чого орден майже безперервно вів морські війни до кінця XV ст.³.

У 1344 р. під проводом великого магістра Дьєдонне де Гозона орден розгромив турецький флот біля Смірни, яку утримував до 1402 р. У 1365 р. госпітальєри взяли участь у поході на Олександрію, а згодом і в інших морських операціях біля сирійських берегів. Відтоді раптові рейди на міста Леванту, Єгипту та Малої Азії стали їхньою звичною тактикою⁴.

Наприкінці XIV ст. орден Святого Іоанна приєднався до останньої великої спроби Заходу відродити хрестові походи. Військо з французів, англійців і німців під проводом спадкоємця герцога Бургундського вирушило проти турків, тоді як госпітальєри разом із генуезцями та венеціанцями мали

1 Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 165.

2 Demurger A. Les Hospitaliers: De Jérusalem à Rhodes, 1050-1317. Paris, 2013. P. 387.

3 Riley-Smith J. The Crusades: A History. New Haven, 2005. P. 256.

4 Jaspert N. The Crusades. London-New York, 2006. P. 108.

підтримувати кампанію з моря. Однак похід завершився катастрофою: біля Нікополіса хрестоносці зазнали нищівної поразки¹.

У 1440 р. вже сам Родос опинився під загрозою нападу єгипетського султана Джакмана II, який прагнув відновити мусульманську владу на острові та знищити госпітальєрів. Попри тривале протистояння, госпітальєри зуміли втримати острів. Проте після падіння Константинополя в 1453 р. сили Османської імперії значно зросли, і нова спроба заволодіти островом стала неминучою².

Коли турецьке військо підійшло до Родосу, орден мав лише кілька сотень лицарів і обмежену кількість найманців. Однак до оборони долучилися місцеві жителі та раби, що дозволило створити більш організовану і стійку оборону. Попри чисельну перевагу ворога, завдяки неймовірній відвазі захисників та ефективному керівництву великого магістра П'єра д'Обюссона облога завершилася відступом турецьких військ. А завдяки дипломатичним зусиллям Велкого Магістра ордену вдалося отримати кілька десятиліть перепочинку³.

На початку XVI ст. ситуація суттєво змінилася. Після завоювання Єгипту султаном Селімом I Османська імперія значно зміцнила свої позиції у Східному Середземномор'ї, а за правління Сулеймана I досягла вершини своєї могутності. У 1522 р. великий османський флот підійшов до Родосу й розпочав облогу острова. Попри героїчний опір госпітальєрів, сили сторін були нерівними, тому в грудні того ж року орден погодився на капітуляцію. У 1523 р. лицарі залишили Родос, завершивши понад двохсотлітній період свого правління на острові. Водночас оборона Родосу справила велике враження на сучасників: імператор Карл V згодом зазначав, що рідко яка поразка була настільки гідною, як ця⁴.

Гуманітарна діяльність Ордену госпітальєрів на Родосі стала більш організованою та масштабною, ніж на Кіпрі. У столиці діяв головний госпіталь, де допомогу отримували поранені воїни, паломники, моряки та місцеві жителі.

1 Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 197.

2 История крестовых походов / пер. с англ. яз. Москва, 1998. С. 264.

3 Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. Москва, 2008. С. 259.

4 Акунов В. История военно-монашеских орденов Европы. Москва, 2012. С. 312.

Пацієнтів забезпечували доглядом, харчуванням і лікуванням, а персонал дотримувався суворих гігієнічних норм. Особливу увагу приділяли паломникам і бідним, а в часи епідемій та воєн орден доглядав за хворими незалежно від їх походження¹.

Особливу увагу приділяли паломникам, адже Родос лежав на важливому морському шляху. Госпітальєри забезпечували їм безпечне проживання, лікування та іноді фінансову підтримку, виконуючи також важливу соціальну функцію. Орден продовжував благодійну діяльність й серед місцевого населення: допомагав бідним, роздавав продовольство та надавав притулок у скрутних ситуаціях².

Водночас відзначимо, що європейські правителі, попри високу оцінку діяльності ордену, не надали реальної допомоги в захисті острова. На той час Європа переживала Реформацію, ідеї Мартіна Лютера послаблювали папство, а монархи зосереджувалися на власних інтересах. У цих умовах ослаблення ордену влаштовувало не лише Османську імперію, а й деяких європейських правителів, зокрема французького короля Франциска I, який прагнув зближення з османами. Орден поступово почали сприймати як пережиток епохи хрестових походів³.

Складнощі з пошуком нового місця перебування для госпітальєрів було вирішено завдяки кардиналу Джуліо Медичі, який, ставши Папою Климентом VII, звернувся до імператора Священної Римської імперії. У 1530 р. імператор Карл V передав Ордену Мальту, Гоцо, Коміно та Тріполі за умови лояльності іспанській короні (рис. 6). Того ж року Папа Римський затвердив «Акт про Мальту», після чого орден став відомий як Суверенний Орден Мальти⁴.

Іспанія розглядала орден як опорний пункт у боротьбі з піратами та османською загрозою, що відобразилося і в його статуті: кандидати мали служити у флоті та брати участь у морських походах. Уже з 1535 р. мальтійські

1 Bronstein J. The Hospitallers and the Holy Land: Financing the Latin East, 1187-1274. Woodbridge, 2005. P. 121.

2 Frankopan P. The First Crusade: The Call from the East. London, 2012. P. 219.

3 Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів, 2003. С. 241.

4 Захаров В. А., Чибисов В. Н. История Мальтийского ордена. Москва, 2012. С. 183.

лицарі активно діяли на морі, часто разом з іспанцями, займаючись «корсо» – нападами на мусульманські судна. Це принесло їм популярність, але загострило протистояння з Османською імперією та корсарами. Як результат, у 1551 р. турки захопили Тріполі¹.

Кульмінацією боротьби стала Велика облога Мальти 1565 р., коли османський султан Сулейман I віддав наказ атакувати острів. Атакувальні сили налічували близько 40 000 військ. Госпітальєри, на чолі з Великим Магістром Жаном де ла Валеттом, мали лише 6 000 солдатів, але завдяки героїчній обороні, добре організованій стратегії та підтримці місцевих жителів змогли витримати облогу. Після кількох місяців атак турки в вересні 1565 р. змушені були відступити. Ця стало однією з найважливіших перемог ордену, яка зберегла острів за орденом та зміцнила його військовий і моральний авторитет у всій Європі².

Після перемоги та на честь Великого Магістра було збудовано укріплене місто Валетта. Місто стало столицею, де було побудовано один із провідних медичних центрів Європи – госпіталь «Сакра Інфермерія». Тут дотримувалися високих стандартів догляду: пацієнтів забезпечували харчуванням, лікуванням і увагою незалежно від статусу, використовуючи навіть посуд із благородних металів через їхні знезаражувальні властивості. При госпіталі діяла медична школа, де поєднувалися знання європейської та східної медицини. Тут уперше застосували ізоляцію інфекційних хворих, що зменшувало поширення епідемій. Заклад міг приймати тисячі пацієнтів з усієї Європи³.

Протягом наступних двох століть Мальтійський орден залишався важливою силою в Середземномор'ї. Його флот забезпечував безпеку морських шляхів, за що його називали «морським щитом Європи», а сам орден став впливовим учасником міжнародної політики. Однак з часом ситуація змінилася. Зміцнення національних держав і створення власних військово-морських сил зменшили необхідність у подібних наднаціональних структурах. До XVII-

1 Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. Москва, 2008. С. 216.

2 Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 222.

3 Richard J. The Crusades: c.1071 – c.1291. Cambridge, 1999. P. 314.

XVIII ст. орден поступово втратив колишнє значення, а стратегічно важлива Мальта стала об'єктом інтересу провідних європейських держав¹.

2.2 Тамплієри: участь у хрестових походах та економічна діяльність

Орден тамплієрів, подібно до госпітальєрів, займав особливе місце в системі сил на Близькому Сході і не був звичайною частиною хрестоносного війська. На відміну від хрестоносців, які приїжджали на певний час, лицарі-ченці залишалися у Святій Землі постійно, перебуваючи під безперервною загрозою. Вони не могли покинути регіон, оскільки їхня місія не мала часових обмежень. Саме тому їхній вплив на події в Палестині був настільки значним і багато в чому визначальним².

Перші задокументовані бойові дії тамплієрів відбулися у 1138 р., коли під керівництвом великого магістра Робера де Краона орден взяв участь у битві під Такуа. Згодом, у 1145 р., папа Євгеній III закликав французького короля Людовика VII організувати новий хрестовий похід проти мусульман, що стало відповіддю на падіння Едеси (рис. 1). У зимку 1147 р., під час переходу через гори, хрестоносці потрапили в засідку, що спричинило паніку серед військ. Однак ситуація була врятована завдяки діям нового магістра Еврара де Бара, який взяв командування на себе і організував ефективну оборону. Це дозволило армії уникнути серйозних втрат і безпечно дістатися до Атталії³.

Під час облоги Дамаска тамплієри продемонстрували високий рівень боєздатності, хоча операція завершилася невдачею. Критичний удар по позиціях хрестоносців було завдано 4 липня 1187 р. в битві під Хаттіном. Поразка виявилася катастрофічною і позбавила християнські сили можливості

1 Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 173.

2 Demurger A. Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge. Paris, 2005. P. 266.

3 Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. Москва, 2008. 448. С. 96.

відновитися. Перемога Салах-ад-Діна призвела до втрати хрестоносцями майже всіх володінь на Сході, а вже 2 жовтня впав Єрусалим¹.

Під час Третього хрестового походу тамплієри знову довели свою військову ефективність. Зокрема, вони відзначилися в битві при Арсуфі 7 вересня 1191 р. Пізніше їм вдалося запобігти розгрому армії хрестоносців під час її просування до Аскалону, коли військо було раптово атаковано. Сучасники відзначали згуртованість і дисципліну лицарів, порівнюючи їхні дії з «єдністю рідних братів»².

У першій половині XIII ст. робилися нові спроби змінити ситуацію на користь християн. У 1217 р. війська з Угорщини, Баварії та Австрії висадилися в Єгипті. З ініціативи тамплієрів головною метою стала Дам'єтта – добре укріплене місто в дельті Нілу. Облога затягнулася на кілька років і супроводжувалася важкими умовами: нестачею продовольства та епідеміями, включаючи цингу. У 1219 р. місто все ж було взято, однак перемога обійшлася надто дорого – тисячі загиблих, серед яких опинився й Великий Магістр ордену³.

Незважаючи на перемогу, стратегічна ситуація не змінилася – хрестоносці продовжували втрачати опорні пункти. Зрештою впала Акра, а потім одна за одною були втрачені й інші фортеці: 3 серпня – Тортоза, а через одинадцять днів – Замок Паломника, який вважався одним із найпотужніших укріплень тамплієрів⁴.

Військові поразки та вимушене залишення Палестини не стали причиною зникнення ордену. Навпаки, він перетворився на одну з найвпливовіших і найзаможніших наднаціональних структур середньовіччя, поширивши свій вплив на політику, економіку та суспільне життя. Виникає закономірне питання: які фактори дозволили ордену досягти такої трансформації та наростити настільки значний фінансовий і політичний потенціал?

1 Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Санкт-Петербург, 2002. С. 233.

2 Nicholson H. J. The Knights Templar: A New History. Stroud, 2001. P. 125.

3 Richard J. The Crusades: c.1071 – c.1291. Cambridge Press, 1999. P. 312.

4 Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо. Смоленск, 2001. С. 323.

Однією з ключових передумов стало внутрішнє улаштування ордену. Згідно зі статутом, прийнятим у 1128 р., його члени відмовлялися від особистої власності: усі їхні кошти після вступу переходили у спільне розпорядження. Значну частину доходів становили пожертви та дари, що накопичувалися в орденських замках і перебували під контролем Великого Магістра. Додаткову підтримку забезпечували численні привілеї, надані світськими та церковними правителями¹.

Так, у тому ж 1128 р. Гуго де Пейн вирушив до європейських дворів з метою залучення прихильників і коштів (рис. 4). Його приймали при дворі англійського короля Генріха I, де він отримав значні пожертви, після чого відвідав Англію та Шотландію, а також Фландрію. Там граф Гільом Клітон надав ордену право стягувати збори зі спадкоємців феодин. Істотний крок до зміцнення незалежності було зроблено в 1139 р., коли папа Інокентій II наділив орден особливими правами: звільненням від місцевої юрисдикції, податків та підпорядкуванням виключно папській владі. Ці привілеї згодом розширювалися².

Активна участь тамплієрів у хрестових походах також сприяла зростанню їхнього впливу. Європейські феодали, які вирушали на Схід, потребували фінансування, а також безпечного транспортування коштів і цінностей. Тамплієри надавали подібні послуги: забезпечували перекази грошей, зберігання коштів і перевезення трофеїв. В умовах дефіциту дорогоцінних металів у Європі це сприяло притоку багатств і зміцненню їхніх економічних позицій³.

Згодом орден став одним із найбільших землевласників. Його володіння охоплювали не лише Близький Схід, а й майже всю Західну та Центральну Європу. На Піренейському півострові, завдяки підтримці місцевих правителів, тамплієри отримали значні території. Їхні маєтки – командорства – існували у Франції, Англії та інших країнах (рис. 7). У період розквіту їхня кількість

1 Бордонов Ж. Повседневная жизнь тамплиеров в XIII веке. Москва, 2004. С. 174.

2 Addison C. G. The History of the Knights Templars. London, 1842. P. 82.

3 Пирс Пол Р. Тамплиеры. Москва, 2010. С. 121.

сягала близько 9000, об'єднаних у десять провінцій, з головними центрами в Лондоні та Парижі¹.

Важливою сферою діяльності ордену було також господарство. Тамплієри обробляли землі, вирощували зернові культури, розводили худобу, займалися виноградарством, а також виробляли тканини з льону й конопель. Сільське господарство та ремесла забезпечували орден продуктами, сировиною і стабільними доходами².

Тамплієри досить швидко освоїли мистецтво управління накопиченими багатствами і навчилися отримувати з них вигоду. Їхня фінансова система, яка багато в чому передбачила сучасні банківські принципи, працювала злагоджено завдяки розгалуженій мережі місцевих відділень при кожному командорстві. Об'єднувала їх активно розвинена інфраструктура – орден прокладав дороги, забезпечував безпеку торгових караванів, створював склади та заїжджі двори, що помітно пожвавило міжрегіональну торгівлю³.

В умовах, коли в обігу були переважно металеві гроші, їхнє перевезення було небезпечним. Тамплієри запровадили систему боргових документів: людина могла здати кошти в одному відділенні й отримати їх в іншому місці в потрібній валюті. За цю послугу стягувалася комісія, зате зникала потреба перевозити готівку, що особливо цінували купці та паломники⁴.

Фінансові установи тамплієрів мали репутацію надійних. Орден надавав позики, приймав цінності на зберігання, забезпечував охорону під час перевезень і обслуговував великі політичні угоди. Серед його клієнтів були єпископи, феодали й монархи, а скарбниця ордену нерідко виконувала функції розрахункового центру для державних зобов'язань⁵.

Орден відігравав помітну роль у міжнародній торгівлі, поєднуючи Схід і Захід. Завдяки мережі командорств, замків і факторій уздовж торговельних шляхів храмовники були посередниками між християнськими та

1 Мельвиль М. История ордена тамплиеров / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург, 1999. С. 134.

2 Burgtorf J. The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120-1310). Leiden-Boston, 2008. P. 235.

3 Джонс Д. Тамплиеры: рождение и гибель великого ордена. Москва, 2018. С. 173.

4 Лобе М. Трагедия ордена тамплиеров. Санкт-Петербург, 2007. С. 153.

5 Барбер М. Процесс тамплиеров. Москва, 1998. С. 93.

мусульманськими купцями, організовували великі комерційні угоди й гарантували безпеку перевезень і фінансових розрахунків. Їхня торговельна мережа охоплювала порти Леванту, італійські морські республіки, південнофранцузькі міста, Англію та Фландрію. Тамплієри перевозили шовк, прянощі, дорогоцінне каміння, а також зброю, метал, вовну й зерно. Їхні кораблі курсували між Акрою, Марселем, Генуєю та Венецією, а сухопутні каравани перебували під захистом орденських гарнізонів¹.

До кінця XII ст. паризьке відділення ордену стало найбільшим фінансовим центром Європи, а самі «бідні лицарі» перетворилися на впливових і багатих людей. За хроніками XIII ст., їхні щорічні доходи сягали десятків мільйонів франків. У період Третього хрестового походу тамплієри навіть придбали острів Кіпр, а через століття володіли тисячами замків у Європі та на Близькому Сході. Основні багатства ордену зберігалися в Парижі, у фортеці Тампль, де знаходився центр їхньої фінансової системи, а скарбник ордену керував, зокрема, і королівською скарбницею Франції².

Таким чином, поєднання суворої внутрішньої організації, широкої мережі володінь, фінансових інновацій і підтримки з боку папства та монархів дозволило тамплієрам перетворитися на одну з наймогутніших структур свого часу. Вони стали не лише військово-чернечим братством, а й впливовою транснаціональною організацією, що діяла в політичній, господарській і фінансовій сферах.

2.3 Тевтонський орден: формування держави у Пруссії

Поява Тевтонського ордену в Пруссії відбулася на фоні складних політичних процесів Центральної та Східної Європи. Орден, прагнучи посісти самостійне місце на політичній карті, вдало поєднав військову агресію з дипломатією та релігійною легітимацією. Це дало йому змогу не просто

1 Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 297.

2 Demurger A. Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge. Paris, 2005. P. 432.

завоювати території, а й побудувати міцну інституційну структуру, яка мала стати основою для незалежної держави¹.

Створений за зразком орденів тамплієрів і госпітальєрів, Тевтонський орден від початку був тісно пов'язаний зі Священною Римською імперією. Особливо це проявилось після сходження на престол у 1212 р. імператора Фрідріха II Штауфена, який прагнув підпорядкувати діяльність ордену інтересам держави, водночас сприяючи розширенню його володінь (рис. 6). Також важливу роль відіграло призначення Великим Магістром Германа фон Зальци – союзника імператора та прихильника папства (рис. 4)².

У 1211 р. на запрошення угорського короля Андраша II та за підтримки папи Гонорія III, тевтонці прибули до Угорщини для захисту кордонів від половців і отримали шість фортець у Трансильванії. Проте їхні прагнення до самостійності викликали конфлікт із владою, і після рішення папи в 1224 р. передати ці землі Святому престолу, у 1225 р. орден був вимушений залишити Угорщину³.

Перша спроба ордену проводити самостійну політику на завойованих територіях виявилася невдалою, що змусило гофмейстера замислитися над легітимацією власних дій. З цієї метою орден цілеспрямовано обрав новий напрям для застосування сили – увага перемістилася на північні землі, де християнський світ межував з язичницькими прусами та литовцями. Оскільки мирна християнізація не дала результатів на цих землях, було вирішено застосувати військову експансію за зразком хрестових походів⁴.

Вирішальним стало звернення польського князя Конрада Мазовецького по допомогу. Цього разу орден діяв обережніше, спираючись на «Золоту буллу з Ріміні» 1226 р., видану Фрідріхом II. Вона надавала право на підкорення та християнізацію язичників і закріплювала за орденем Кульмську землю з широкими привілеями, включно з правом суду, торгівлі та карбування монети.

1 Машке Э. Немецкий орден. Санкт-Петербург, 2003. С. 74.

2 Урбан В. Тевтонский орден. Санкт-Петербург, 2010. С. 245.

3 Arnold U. Geschitsschreibung im Preußenland bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts // Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Berlin, 1970. S. 76.

4 Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München, 2007. S. 55.

На додаток до цього перемовини з Польщею та папством завершилися двома угодами: у 1230 р. Крушвицький договір передав ордену Кульмську землю та визнав його права на майбутні завоювання, а в 1234 р. папська булла закріпила верховну владу Святого престолу над підкореними територіями. Орден отримував їх в управління, зобов'язуючись ділитися землями з єпископами та сплачувати збори¹.

У 1230 р. до Польщі прибув загін тевтонських лицарів під командуванням Германа фон Вальке, намісника ордену в Пруссії. Це поклало початок активній експансії тевтонцями земель північно-східної Європи. Вже через рік було збудовано перше укріплення – Торн (сучасна Торунь), згодом фортеці Кульм і Марієнвердер, які стали базою для подальших завоювань (рис. 7). Розширення володінь відбувалося не лише власними силами. Ослаблення Польщі через навалу татаро-монголів сприяло успіхам тевтонців. У 1237 р. був приєднаний орден мечоносців, який став лівонським підрозділом. Завдяки підкріпленням орден відновив позиції та поширив вплив на Курляндію, а до 1237 р. вийшов до Балтійського моря².

Однак подальше просування зіткнулося з геополітичними обмеженнями. Орден наблизився до меж давньоруських князівств, що викликало занепокоєння їхніх правителів. Кульмінацією стало протистояння 1242 р. – битва на льоду Чудського озера, де військо князя Олександра Невського розгромило сили ордену. Поразка підірвала репутацію ордена тамплієрів та зупинила їх просування на схід³.

Наслідки поразки швидко проявилися і в Пруссії: місцеве населення, незадоволене владою ордену, підняло повстання. У відповідь тевтонці були змушені проводити нові військові кампанії для відновлення контролю та придушення спротиву. Найважливішою з них стала акція 1254-1255 рр., ініційована папською курією у відповідь на нестабільність у щойно охрещених

1 Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 6.

2 Генрих Латвийский. Хроника Ливонии // Славянские хроники. Санкт-Петербург, 1996. С. 244.

3 Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2002. С. 214.

пруських землях. Значну роль у військовому поході відіграв чеський король Пржемысл Отакар II, який, окрім релігійних мотивів, прагнув посилити свій політичний вплив. Кампанія супроводжувалася активною хрестоносною пропагандою та широким залученням військ. Після серії успішних операцій було засновано місто Кенігсберг (нині Калінінград), що стало ключовим центром ордену в регіоні¹.

У 1260 р., після смерті Отакара та ослаблення позицій ордену, спалахнуло велике повстання під проводом литовського правителя Миндовга. До нього приєдналися численні пруські племена, і боротьба переросла в широкий рух проти влади Тевтонського ордену. Контроль над підкореними територіями значно послабився. Ситуація залишалася складною до 1273 р., коли орден підтримав новообраний імператор Священної Римської імперії Рудольф Габсбург, який бачив у лицарях інструмент впливу на сході. Завдяки переселенню з німецьких земель і військовій допомозі орден поступово придушив опір. У 1275 р. було захоплено один з останніх укріплених пунктів, а до 1283 р. боротьба фактично завершилася: останній вождь ятвягів залишив свої землі й відійшов до Литви².

На завойованих територіях сформувалася самостійна держава Тевтонського ордену, яка охоплювала землі від Вісли до кордонів Литви та Мазовії й стала важливим учасником політичного життя Європи (рис. 2)³.

Сприяло цьому те, що, просуваючись на схід, хрестоносці одразу закріплювали свої успіхи, зводячи замки й фортеці. Навколо них швидко виникали поселення, серед яких важливими стали Ельбінг, Марієнвердер, Марієнбург (майбутня резиденція великого магістра), а також Гольдинген, Віндава та Митава. Ці міста діяли за магдебурзьким або любекським правом, що сприяло залученню німецьких колоністів і економічному розвитку.

1 Петр из Дусбурга. Хроника Земли Прусской. Москва, 1997. С. 96.

2 Великая хроника о Польше, Руси и их соседях. XI-XIII вв. / под ред. В. Л. Янина. Москва, 1987. С. 162.

3 Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München, 2007. S. 43.

Завоювання зазвичай здійснювали об'єднані сили хрестоносців, а тевтонці закріплювали владу на місцях¹.

На відміну від західноєвропейської феодальної системи, орден створив централізовану модель, де всі землі належали йому як єдиному організму. Населення підпорядковувалося безпосередньо великому магістру, який поєднував духовну й світську владу, керував зовнішньою політикою, військом і економікою. Йому підпорядковувалися урядовці, що виконували функції, подібні до міністерств. Капітул мав широкі повноваження, включно з призначеннями та можливістю усунення магістра. Територія поділялася на комтурства, якими керували комтури, що здійснювали повний контроль на місцях. Усі ключові посади займали лише члени ордену².

Паралельно орден проводив активну колонізацію: до Пруссії переселялися німецькі селяни, ремісники, купці й лицарі, отримуючи привілеї та землю. Запровадження нових аграрних технологій і форм господарювання змінювало економіку регіону. Водночас місцеве населення – пруси, ятвяги та інші племена – витіснялося, їхні соціальні й релігійні структури руйнувалися, а еліти втрачали вплив³.

Соціально-правовий статус корінного населення значно погіршився, наближаючись до кріпосної залежності. Ті, хто відмовлявся приймати християнство, підлягали вигнанню або знищенню, а навіть охрещені перебували під суворим контролем і мали обмежені права. Така політика була частиною цілеспрямованої стратегії ордену, спрямованої на зміцнення влади та трансформацію регіону⁴.

Важливим етапом зміцнення влади ордену стало встановлення контролю над лівобережжям Вісли разом із ключовим портом Данциг, що забезпечило вихід до Балтійського моря. Це сприяло розвитку торгівлі, перетворивши Данциг на головний економічний центр держави. Через нього імпортували

1 Виганд из Марбурга. Новая Прусская хроника (1394). Москва, 2014. С. 47.

2 Arnold U. Geschitsschreibung im Preußenland bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts // Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Berlin, 1970. S. 102.

3 Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя. Київ, 2002. С. 229.

4 Горбач Т. С. Польща і Тевтонський Орден у XIII-XV ст.: військово-дипломатичний аспект відносин: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2013. С. 12.

будівельні матеріали, зброю, текстиль і предмети розкоші, а експортували зерно, бурштин, деревину та хутро. Торгівля підтримувалася єдиною грошовою системою: основною монетою був срібний шилінг, поряд використовувалися дукат і пізніше талер. У результаті Пруссія стала не лише військовим, а й економічно розвиненим регіоном¹.

До кінця XIV ст. держава Тевтонського ордену досягла значного розвитку, ставши потужною політичною та економічною силою в регіоні Балтійського моря. Попри це, постійні конфлікти тривали, найзапеклішим із яких було протистояння з литовцями – особливо після зміцнення Великого князівства Литовського. Основними причинами боротьби виступали, з одного боку, намагання ордену продовжити хрестовий похід проти язичників і захопити Жемайтію (відокремлювала Прусію від Лівонії), а з іншого – спустошливі набіги литовців у відповідь².

Попри підтримку європейських лицарів, спроби ордену просунутися вглиб литовських земель були безуспішними, що свідчило про поступове виснаження його сил. До того ж ситуацію різко ускладнило укладення Кревської унії 1385 р. За цією угодою литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою, прийняв християнство й став правителем об'єднаної польсько-литовської держави. Він зобов'язався хрестити населення та інтегрувати литовські землі з Польщею, включно з територіями, на які претендував орден. Утворення польсько-литовського союзу значно посилило позиції противників ордену. Хрещення Литви позбавило тевтонців ідеологічного виправдання їхніх походів, а папство підтримало новий союз і почало вимагати припинення війни проти Литви. На початку XV ст. ці обмеження стали особливо суворими³.

У цій ситуації Тевтонський орден скористався внутрішньою нестабільністю в Литві, підтримавши Вітовта у його боротьбі за владу. Однак

1 Герман Вартбергский. Ливонская хроника // Тевтонский орден. Крах крестового похода на Русь. Москва, 2005. С. 224.

2 Петр из Дусбурга. Хроника Земли Прусской. Москва, 1997. С. 214.

3 Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 2002. С. 301.

політичні союзи швидко змінювалися: Вітовт то зближався з орденом, то знову відновлював союз із Польщею. У результаті Жемайтія залишалася предметом гострого конфлікту, а тривале протистояння лише виснажувало сили ордену¹.

Подальше протистояння ордену із Литвою набуло ідеологічного характеру. Попри те що Литва вже вважалася християнською державою, орден не припиняв воєнних дій. У відповідь Ягайло та Вітовт неодноразово зверталися до європейських правителів, звинувачуючи тевтонців в агресії та прагнучи довести неправомірність їхніх нападів. Ця полеміка сприяла формуванню ширшої міжнародної підтримки, що згодом допомогло Польщі й Литві залучити союзників до подальшої боротьби з орденом. Кульмінацією стала битва під Грюнвальдом 1410 р., де тевтонці зазнали нищівної поразки. Торунський мир 1411 р. завершив війну: орден зберіг Пруссію, але відмовився від Жемайтії та Добжинської землі й виплатив значну компенсацію².

Ця поразка стала поворотним моментом, від якого розпочався занепад ордену. Економічне становище погіршилося через війни та контрибуції, посилювалися конфлікти з місцевими елітами, а також ослабли торгові зв'язки, зокрема з Ганзейським союзом. У 1454 р. міста підняли повстання, визнавши владу польського короля, що призвело до Тринадцятирічної війни. За миром 1466 р. орден втратив значну частину володінь, включаючи Марієнбург і Данциг, зберігши лише східні землі (Східну Пруссію). Столицю перенесли до Кенігсберга, а сам орден визнав залежність від польської корони³.

До політичної й економічної додалась ідеологічна криза. Під впливом Реформації великий магістр Альбрехт у 1523 р. звернувся до Мартіна Лютера за порадою щодо реформування ордену. Лютер запропонував радикальне рішення – розпустити орден і перетворити його володіння на світську державу. У 1525 р. було здійснено секуляризацію: орден припинив існування як духовно-лицарська організація, а на його місці виникло герцогство Пруссія. Альбрехт отримав його у ленну залежність від польського короля Сигізмунда I Старого,

1 Богдан А. Тевтонские рыцари. Санкт-Петербург, 2008. С. 156.

2 Виганд из Марбурга. Новая Прусская хроника (1394). Москва, 2014. С. 188.

3 Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории. Москва, 2004. С. 186.

ставши його васалом. Так завершилося існування ордену як самостійної теократичної держави¹.

Частина членів, які не прийняли змін, переселилися до Священної Римської імперії, зокрема у Франконію. Там, у Мергентгаймі, було створено новий центр ордену, який зберіг формальну спадковість, але втратив політичний вплив. Його діяльність обмежилася духовною та благодійною сферою, що відображало трансформацію ордену з військово-політичної сили у релігійну організацію.

Завершення історії Тевтонського ордену як держави та збройного духовного інституту стало наслідком політичних, релігійних і соціальних змін, що відбувалися в Європі впродовж середньовіччя. Орден, який спочатку виник як релігійне братство шпитальників у Єрусалимі, поступово перетворився на могутню християнську державу в Пруссії, утверджуючи свою владу через хрестові походи та військову експансію. Однак із розвитком політичної ситуації, змінами в релігійному житті та поширенням нових ідеологічних течій він зазнав глибокої трансформації. Перехід від військово-духовної організації до благодійного товариства відображав загальні європейські тенденції та став прикладом пристосування середньовічних інституцій до нових історичних умов².

Підсумовуючи, відзначимо, що діяльність госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців у середньовічному світі мала комплексний характер і поєднувала релігійні, військові, політичні, економічні та соціальні функції. Госпітальєри проявили себе не лише як важлива військова сила в боротьбі за християнські володіння, а й як орден, що зберіг і розвинув гуманітарну місію через організацію шпиталів, допомогу паломникам, пораненим і бідним. Тамплієри, поряд з активною участю у хрестових походах, стали однією з найвпливовіших фінансово-господарських структур середньовічної Європи, створивши розгалужену систему управління майном, торгівлею та кредитними операціями.

1 Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München, 2007. S. 92.

2 Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 125.

Тевтонський орден найвиразніше виявив себе як військово-політична сила, що не лише підкорювала нові території, а й створила власну державу в Пруссії з розвиненою адміністративною системою. Отже, аналіз діяльності цих орденів показує, що вони були важливими інституціями середньовічного світу, які суттєво впливали на його політичний, економічний і соціокультурний розвиток.

РОЗДІЛ 3 Порівняльна характеристика орденів

Після розгляду загальних засад виникнення та еволюції духовно-лицарських орденів, а також аналізу їхньої діяльності в контексті Середньовічної Європи виникає необхідність у системному порівнянні трьох наймогутніших орденів середньовіччя – госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців. Незважаючи на спільне коріння (хрестоносний рух, папське заступництво, поєднання чернечого та військового статутів), кожен із цих орденів мав унікальні риси, що визначили його специфічну роль в історії. В результаті госпітальєри зробили акцент на шпитальній справі та обороні Середземномор'я, тамплієри – на захисті паломників і фінансових операціях, а тевтонці – на колонізації Балтійського регіону. Саме тому порівняльний аналіз цих орденів дозволяє виявити як їхні спільні риси, так і відмінності, аби зрозуміти, чому їхні долі склалися по-різному, але однаково важливо в контексті формування європейської культури.

3.1 Спільні риси (структура, ідеологія, військові та релігійні завдання)

Структура духовно-лицарських орденів середньовіччя – госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців – демонструє подібність, що зумовлена спільними історичними умовами їх виникнення та однаковими функціональними завданнями. Зокрема, їх єдність проявлялася у чіткій ієрархії, централізованому керівництві, уніфікованому розподілі функцій і детально регламентованому внутрішньому житті.

Ключовим елементом влади в кожному ордені була посада Великого Магістра¹. Він очолював адміністрацію, керував військовими кампаніями, представляв орден у зовнішніх відносинах і наглядав за дисципліною. Магістра обирали довічно з-поміж братів-лицарів, що забезпечувало стабільність управління. Водночас його влада не була необмеженою: важливу роль

¹ Акунов В. История военно-монашеских орденов Европы. Москва, 2012. С 328.

відігравали капітули, які брали участь у виборах магістра, ухваленні стратегічних рішень і розв'язанні внутрішніх конфліктів¹. Так у всіх трьох орденах поєднувалися централізація влади та колегіальний контроль.

Під керівництвом магістра діяла розгалужена система посад із чітко визначеними функціями. В усіх орденах існували маршали, відповідальні за військову організацію, командори, які управляли територіями, а також урядовці, що опікувалися фінансами й господарством. Наприклад, у тамплієрів важливу роль відігравали сенешаль і туркопольєр², а в тевтонців – великий комтур³. Незважаючи на різні назви, їхні обов'язки залишалися подібними: організація війська, управління ресурсами та підтримання дисципліни.

Не менш важливим був внутрішній поділ членів ордену. У всіх трьох структурах існували лицарі, сержанти та священики⁴. Лицарі, переважно шляхетного походження, становили військову еліту та обіймали найвищі посади. Сержанти, яких набирали з міщан і вільних селян, виконували допоміжні бойові, адміністративні та господарські функції. Священики забезпечували духовне життя братства, здійснювали богослужіння і сповідали братів перед битвою, не беручи при цьому безпосередньої участі в боях.

Спільною рисою організації госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців була також наявність ширшого кола осіб, які не належали до повноправних братів, але були важливими для функціонування орденів. Йдеться насамперед про світських слуг і донатів. Світські слуги – ремісники, службовці, наймані працівники – виконували господарські, технічні та побутові обов'язки: обробляли землю, обслуговували замки й шпиталі, займалися перевезенням і забезпеченням війська. Вони були необхідними для щоденного функціонування складного господарського комплексу. Донати ж займали проміжне місце між мирянами та братами ордену: вони передавали ордену майно, землю або кошти й натомість отримували духовну опіку, захист, а інколи й право проживати при ордені. Отже, ядро орденів становили брати трьох основних

¹ Forey A. *Military Orders and Crusades*. Aldershot, 1994. С. 253.

² Demurger A. *Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*. Paris, 2005. P. 226.

³ Sarnowsky J. *Der Deutsche Orden*. München, 2007. S. 25.

⁴ Мишо Г. *История крестовых походов*. Санкт-Петербург, 1841. С. 128.

категорій, а довкола них існувало ширше коло залежних осіб, що забезпечувало стабільність і життєздатність цих структур та давало змогу поєднувати військову, адміністративну, господарську й духовну діяльність¹.

Таким чином, для всіх трьох орденів характерною була багаторівнева структура: ядро становили брати трьох основних категорій, а довкола них існувало ширше коло залежних і пов'язаних осіб – слуг і донатів. Саме ця спільна риса дозволяла орденам ефективно поєднувати військову, адміністративну, господарську та духовну діяльність, забезпечуючи їхню життєздатність і впливовість у середньовічному світі.

Схожою була і модель територіального устрою, що дозволяла орденам утримувати під контролем численні землі від Святої Землі до різних частин Європи. Попри відмінності в назвах, принцип був спільним: базовою одиницею виступала командорія², а в тамплієрів – прецепторія³, якою керував командор або прецептор. До його обов'язків входило не лише управління місцевим господарством, а й збирання доходів та передавання частини ресурсів до центральної скарбниці. Кілька таких осередків об'єднувалися у більші регіональні структури – пріорати, провінції чи землі на чолі з відповідними урядовцями. На вершині цієї системи стояв Великий Магістр. Такий трирівневий устрій забезпечував орденам дисципліну, ефективне управління, мобільність ресурсів і безперебійне фінансування незалежно від географічного розташування їхніх володінь⁴.

Цементувала цю організаційну та територіальну структуру орденів розвинена ідеологія. Вона характеризується значною спільністю, що пояснюється єдністю історичних умов та спільною християнською світоглядною системою, яка визначала їхні цілі, цінності та принципи існування. Саме тому їхні ідеології мають багато спільних рис, що проявляються у поєднанні релігійного служіння з військовим обов'язком,

¹ Моррисон С. Крестоносцы. Москва, 2003. С. 48.

² Luttrell A. The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440. London, 1978. P. 142.

³ Nicholson H. J. The Knights Templar: A New History. Stroud, 2001. P. 73.

⁴ Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ, 2008. С. 63.

домінуванні ідеї захисту віри та формуванні особливого типу духовно-військової ідентичності¹.

Ключовим спільним підґрунтям орденської ідеології був сплав аскетичного чернечого подвигу з лицарським військовим служінням, оформлений у понятті *Militia Christi* – «Христове воїнство». Вирішальне значення для обґрунтування цієї моделі мав Бернар Клервоський, який у трактаті «*Liber ad milites templi de laude novae militiae*» протиставив мирське лицарство, пов'язане з марнославством і насильством, новому чернечому лицарству, що воює задля захисту віри та спасіння душі (рис. 5). За Бернаром, світські воїни шукали слави й здобичі, тоді як «Христові лицарі» провадили боротьбу одночасно проти земних ворогів і духовного зла². Саме ця ідея сакралізованого військового служіння легітимізувала існування духовно-лицарських братств в очах Церкви та мирян. Хоча трактат адресувався тамплієрам, його аргументація однаково стосувалася й госпітальєрів та тевтонців, забезпечуючи моральне виправдання поєднання чернечих обітниць зі збройною боротьбою та формуючи новий тип релігійно-військової самосвідомості³.

На практиці це проявлялося в системі трьох основних обітниць – послуху, бідності та цноти. Обітниця бідності передбачала відмову від особистої власності: зброя, кінь, одяг і всі інші речі вважалися власністю ордену, а брати жили спільним коштом. Обітниця цноти вимагала повної відмови від шлюбу й сімейного життя, що робило лицаря цілком підпорядкованим служінню. Обітниця послуху була основою внутрішньої дисципліни: брат мав беззаперечно коритися наказам начальства та статуту, відмовляючись від особистих суджень і бажань, якщо вони суперечили інтересам спільноти. Саме ця комбінація чернечих норм, пристосованих до військового середовища, робила ордени надзвичайно згуртованими й боєздатними⁴.

¹ Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя. Київ, 2002. С. 231.

² Бернар Клервосский. Похвала новому рыцарству (*De laude novae militiae*) 2019

³ Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 249.

⁴ Раймунд Ажильский. История франков, которые взяли Иерусалим. Москва, 2009. С. 73.

Військова справа в орденах мала виразне релігійне підґрунтя і сприймалася як форма служіння Богові¹. Це змінювало саме розуміння війни: вона розглядалася не як засіб особистого збагачення чи слави, а як богоугодний обов'язок. Таке бачення формувало дисципліну, бойовий дух і готовність до самопожертви, оскільки загибель у боротьбі з «невірними» тлумачилася як шлях до спасіння. Перед битвами брати сповідалися, причащалися й молилися, а орденські прапори сприймалися майже як святині, втрата яких прирівнювалася до ганьби. Таким чином, релігійне обґрунтування визначало не лише ідеологію, а й практику військової діяльності орденів, перетворюючи війну на частину їхньої духовної місії.

Отже, ідеології госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців мали глибоку спільність, що проявлялася в основних принципах їхнього існування. Єдність релігійної основи, поєднання монашого та військового життя, ідея захисту віри, колективізм, дисципліна та аскетизм сформували цілісну ідеологічну модель. Саме вона забезпечила внутрішню згуртованість орденів і стала підґрунтям формування нового типу інституцій, які ставили собі на мету певні військові та релігійні завдання, тісно пов'язані між собою.

Ключовим таким завданням був захист християнської віри та її носіїв². У добу хрестових походів вони забезпечували догляд і охорону паломників, оборону святинь і стратегічних територій, зводили укріплення та брали участь у наступальних і оборонних кампаніях. З часом зі зростанням їхнього впливу та багатства ці функції розширилися, а роль орденів у середньовічному суспільстві вийшла далеко за межі первісної місії.

Після проголошення папою Урбан II ідеї «священної війни» на Клермонському соборі, що стало рушійною силою хрестових походів, розпочався масовий рух західноєвропейського населення до Святої землі (рис. 5). Цей процес супроводжувався значними труднощами: тривалі й небезпечні маршрути, відсутність належної інфраструктури, загроза нападів і

¹ История крестовых походов. Москва, 1998. С. 182.

² Кутлер Б. История крестовых походов / пер. с нем яз. Ростов-на-Дону, 1995. С. 142.

поширення хвороб, що створювали серйозні ризики для паломників і учасників походів¹.

У таких умовах сформувалася об'єктивна потреба в спеціалізованих структурах, здатних забезпечити організовану допомогу прибулим до регіону. Саме це стало підґрунтям для виникнення всіх трьох духовно-лицарських орденів, які на початковому етапі свого розвитку виконували функції захисту населення. Їхня діяльність була спрямована на підтримку найбільш уразливих категорій – бідних, хворих і паломників, що прибували до Святої землі².

Зокрема, Орден госпітальєрів виник у Єрусалимі ще до початку хрестових походів як релігійно-благодійна установа, що утримувала шпиталь для прочан³. Після встановлення хрестоносного контролю над містом у 1099 р. діяльність ордену була інституційно оформлена і значно розширена, що дозволило йому перетворитися на одну з провідних організацій, які забезпечували догляд і підтримку прибулих⁴.

Орден тамплієрів, заснований після взяття Єрусалима, із самого початку орієнтувався на виконання функції захисту паломників. Участь у цій місії вимагала високої військової організації та дисципліни, і вже на початкових етапах орден створив мережу фортець і постів по всьому регіону для захисту людей, які подорожували до святинь. Це завдання стало основою подальшого розвитку ордену, який поступово перетворився на потужну військову і фінансову організацію, але захист паломників залишався одним з основних напрямків його діяльності протягом багатьох років⁵.

Тевтонський орден, що сформувався значно пізніше – під час Третього хрестового походу, спочатку функціонував як шпиталь для німецьких паломників у районі Акри. Його діяльність, як і в попередніх випадках, була зосереджена на захисті паломників, догляді за хворими та пораненими, що

¹ Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя. Київ, 2002. С. 58.

² Flori J. Croisade et chevalerie. XI-e – XII-e siècles. Bruxelles, 1998. P. 129.

³ Nicholson H. J. The Knight's Hospitaller. Woodbridge, 2001. P. 38.

⁴ Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпітальєров. Санкт-Петербург, 2009. С. 237.

⁵ Джонс Д. Тамплиеры: рождение и гибель великого ордена. Москва, 2018. С. 124.

відображало загальну тенденцію до організованої допомоги в умовах хрестових походів¹.

Таким чином, на ранньому етапі свого існування духовно-лицарські ордени виникли як відповідь на практичні потреби, породжені хрестовими походами. Їхня первісна функція полягала не стільки у веденні бойових дій, скільки в організації допомоги, догляду та забезпечення безпеки паломників.

Перехід від милосердя до меча був зумовлений насамперед нестачею постійних військових сил у державах хрестоносців². Більшість прочан і лицарів прибували на Схід тимчасово, тоді як замки, дороги й святині потребували безперервного захисту. За цих умов саме релігійні братства, члени яких давали довічну обітницю служіння, стали найстабільнішою й найорганізованішою силою. Церковна та світська влада швидко усвідомила, що оборону доцільно доручити тим, хто зв'язаний послухом і не полишить служби після завершення окремої кампанії.

Важливим чинником перетворення орденів на автономні військово-політичні корпорації стала їхня юридична легітимація. Починаючи із середини XII ст., папські булли заклали правову основу їхньої могутності: ордени отримали право мати власне духовенство, будувати замки, збирати пожертви та діяти незалежно від місцевих світських і церковних властей³.

Першими такий комплекс привілеїв отримали тамплієри. Булла «*Omne Datum Optimum*» Інокентія II (1139 р.) звільнила їх від місцевої юрисдикції та десятини, а також підпорядкувала безпосередньо папі. «*Milites Templi*» Целестина II (1144 р.) зміцнила їхню економічну основу, а «*Militia Dei*» Євгенія III (1145 р.) закріпила право на власне духовенство, десятину та широку автономію⁴.

Госпітальєри отримали подібні привілеї дещо пізніше, що пояснюється поступовістю їхньої мілітаризації. Булла «*Pie Postulatio Voluntatis*» Пасхалія II (1113 р.) підпорядкувала їх безпосередньо Риму, а «*Christianae Fidei Religio*»

¹ Машке Э. Немецкий орден. Санкт-Петербург, 2003. С. 71.

² Riley-Smith J. The Crusades: A History. New Haven, 2005. P. 46.

³ Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо. Смоленск, 2001. С. 129.

⁴ Пирс Пол Р. Тамплиеры. Москва, 2010. С. 79.

Анастасія IV (1154 р.) закріпила їхній військовий статус. Остаточо як військово-чернечий орден госпітальєри фігурують у документах папи Олександра III наприкінці 1160-х років¹.

Тевтонський орден, що виник пізніше, пройшов легітимацію швидше, вже спираючись на сформовану модель духовно-лицарських братств. Булла «*Quotiens postulatur*» Климента III (1191 р.) підпорядкувала німецький шпиталь в Акрі Святому Престолу, а папські акти 1196 р. та 1199 р. дозволили приймати лицарів і священників та офіційно закріпили за тевтонцями статус духовно-лицарського ордену з широкою автономією².

Сукупність цих папських булл створила унікальну правову реальність: ордени стали безпосередніми васалами Святого Престолу. Це забезпечило їм військову автономію, право самостійно вести переговори, будувати й утримувати замки, а також збирати значні фінансові ресурси по всій Європі. Важливо, що така система також звільняла їх від контролю місцевих єпископів і світських правителів, а отже, дозволяла діяти як майже незалежним корпораціям. Саме завдяки цьому статусу ордени могли утримувати фортеці на кшталт Крак-де-Шевальєс чи Шато-Пелерен, швидко перекидати ресурси з європейських командорств на Схід і проводити власну дипломатичну лінію (рис. 7). Такий правовий режим став одним із головних чинників їхнього перетворення на одну з найефективніших і найбагатших сил хрестоносного світу³.

Таким чином, юридична легітимація перетворила ці релігійні братства на найефективнішу, найбагатшу та найбільш незалежну військову силу держав хрестоносців, які в умовах Святої Землі виконували низку однакових ключових функцій.

Охорона паломницьких шляхів, як було зазначено вище, була одним із першочергових завдань орденів, особливо тамплієрів на ранньому етапі. Дороги від портів Яффи та Акри до Єрусалиму й Назарету залишалися небезпечними

¹ Riley-Smith J. *The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309*. London, 2012. P. 59.

² Машке Э. *Немецкий орден*. Санкт-Петербург, 2003. С. 105.

³ Легофф Ж. *Цивілізація середньовічного Заходу*. Львів, 2003. С. 96.

через напади розбійників і мусульманських загонів, тому ордени забезпечували озброєний супровід прочан. Для цього створювалися укріплені пункти та вежі, а окремі фортеці, як-от Шато-Пелерен, контролювали найважливіші маршрути. Така охорона мала не лише військове, а й символічне значення, адже демонструвала здатність латинського християнства гарантувати безпеку доступу до святинь¹.

Не менш важливою була гарнізонна служба й оборона фортець. Орден утримували найпотужніші замки Єрусалимського королівства, які слугували опорними пунктами на кордонах із мусульманськими володіннями. Яскравими прикладами є Крак-де-Шевальє госпітальєрів, Сафет тамплієрів і Монфор тевтонців. Ці фортеці виконували не лише оборонну, а й адміністративну функцію та уособлювали військову присутність орденів на Сході. Вони були водночас складами, резиденціями командування, місцями збору податків і центрами організації прикордонної оборони².

Орденські загони становили ядро армій хрестоносців і часто виконували роль ударної сили або ар'єргарду. Показовими є битва при Хаттіні 1187 р., де тамплієри й госпітальєри билися до кінця, та битва при Ла-Форбі 1244 р., що завдала орденам тяжких втрат. Такі кампанії засвідчують, що ордени були не допоміжним, а ключовим елементом військової системи хрестоносних держав. Саме їхня дисципліна й готовність до тривалого служіння робили орденські контингенти найбільш надійною частиною латинських армій.³

Завдяки мережі замків і укріплених веж ордени здійснювали також прикордонну розвідку й стримування ворога. Вони контролювали стратегічні дороги, передавали сигнали про вторгнення та стежили за пересуванням супротивника. Такі функції робили ордени постійною прикордонною силою, без якої оборона латинського Сходу була б неможливою⁴.

Додамо, що військові та релігійні функції в діяльності орденів становили нерозривну єдність. Війна виправдовувалася релігійними ідеями, а духовна

¹ Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. Санкт-Петербург, 2002. С. 130.

² Кутлер Б. История крестовых походов. Ростов-на-Дону, 1995. С. 83.

³ Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. Москва, 2008. С. 71.

⁴ Заборов М. А. Крестовые походы. Москва, 1956. С. 78.

діяльність підтримувалася військовою силою. Саме цей синтез робив ордени особливо ефективними: вони діяли не лише як армія, а як спільнота, об'єднана спільною вірою та дисципліною.

Отже, госпітальєри, тамплієри та тевтонці мали майже ідентичну систему військових і релігійних завдань, що ґрунтувалася на поєднанні захисту віри, участі у війнах, духовного служіння та турботи про ближнього. Єдність цих елементів сформувала особливу модель діяльності, в якій військова сила та релігійна віра діяли як єдине ціле.

3.2 Відмінності у географії діяльності та політичній ролі

Духовно-лицарські ордени, що виникли на хвилі хрестоносного руху, мали спільне коріння – захист паломників і Святої Землі, – але з часом виробили різні географічні вектори діяльності й посіли відмінні політичні ніші. Після падіння Акри в 1291 р. накопичений військовий, фінансовий і людський потенціал дозволив їм не зникнути, а переорієнтуватися: госпітальєри змістили центр активності до Середземномор'я, тамплієри зосередилися у фінансово-економічних осередках Західної Європи, а тевтонці перенесли експансію до Балтійського регіону. Географія їхньої подальшої діяльності визначила й політичну роль: від морської орденської держави та транснаціональної фінансової структури до державотворчої сили на північно-східному фронті Європи. Таким чином, саме простір, у якому діяли ордени після втрати Палестини, вплинули на розгалуження їхніх історичних шляхів¹.

Після втрати Святої Землі географія діяльності госпітальєрів остаточно змістилася у морську площину Східного, а згодом і Центрального Середземномор'я. Вибір Кіпру, Родосу, а пізніше Мальти як головних опорних пунктів був зумовлений прагненням зберегти політичну самостійність і використати власний флот. Хоча їхні командорства залишалися розкиданими по всій Європі, реальна політична роль ордену реалізовувалася саме в зоні

¹ Куглер Б. История крестовых походов / пер. с нем яз. Ростов-на-Дону, 1995. С. 105.

постійного протистояння між християнським Заходом і мусульманським Сходом¹.

Політична роль госпітальєрів у цьому просторі була унікальною: вони стали буферною острівною державою й форпостом християнського світу, не входячи при цьому до складу жодної континентальної монархії. На відміну від Венеції чи Генуї, їхня політика визначалася не стільки комерційними інтересами, скільки релігійно-військовим статутом. Вони стримували османську експансію та піратство, а їхній флот був важливим чинником антиосманських коаліцій. Без участі мальтійських галер не обходилися великі кампанії проти мусульманських держав, а острівні володіння ордену ставали базами для контролю над морськими комунікаціями. Саме острівне розташування допомогло госпітальєрам на тривалий час уникнути прямого підпорядкування світським монархам і зберегти політичну суб'єктність².

Географічний вектор діяльності тамплієрів після втрати Акри принципово відрізнявся від госпітальєрського. Якщо перші вийшли в море, то другі замкнулися на континенті. Їхня діяльність була зосереджена не на колонізації нових територій, а на консолідації та управлінні вже наявною величезною мережею земельних володінь, що простягалася від Англії до Італії, з епіцентром у Франції. Саме Королівство Франція, зокрема Париж та його околиці, стало головною географічною ареною тамплієрів на початку XIV ст. Тут була зосереджена найбільша кількість їхніх командорств, тут містилася головна скарбниця ордену – Тампль, і саме тут був розташований найпотужніший осередок впливу³.

Політична роль тамплієрів у Західній Європі була водночас унікальною й фатальною. Вони не створили власної держави, а діяли як транснаціональна фінансово-земельна корпорація всередині чужих королівств, насамперед у Франції⁴. Тамплієри виконували функцію кредитора, зберігача коштів і

¹ Літвінова Л. Вплив чернечих орденів на формування культурної ідентичності середньовічної Європи // Історичний вісник. 2019. № 2. С. 52.

² Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів, 2003. С. 119.

³ Demurger A. Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge. Paris, 2005. P. 352.

⁴ Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя / пер. з нім. мов. Київ, 2002. С. 251.

посередника у великих фінансових операціях, що робило їх незамінними, але водночас небезпечними в умовах зміцнення централізованих держав. Їхня головна скарбниця в Парижі та концентрація майна на французькій території посилили залежність ордену від політичної ситуації при королівському дворі. Саме тому зростання влади Філіпа IV призвело не просто до конфлікту, а до ліквідації ордену¹. Водночас у Португалії, де королівська влада потребувала підтримки орденських структур, тамплієрська традиція змогла трансформуватися в Орден Христа, що наочно показує залежність політичної долі ордену від конкретного географічного середовища².

Тевтонський орден обрав найбільш радикально відмінний географічний вектор діяльності. Якщо госпітальєри залишилися в теплих широтах, а тамплієри – у серці католицької Європи, тевтонці повністю перенесли свою діяльність на північно-східну периферію християнського світу – до Пруссії та Лівонії. Це була лише інша кліматична зона, а й принципово інший політичний ландшафт. Тут не було старих феодальних королівств, як у Франції, чи розвинених торгових міст-республік, як в Італії. Це була територія «фронтиру» – землі, населеної язичницькими племенами, на які формально поширювалася влада папи, але реально не було жодної християнської державної організації³.

Географія балтійського регіону разом із вмілою дипломатією визначила політичну роль тевтонців як творців держави. На відміну від госпітальєрів і тамплієрів, вони виступали не лише як військова сила, а й як колонізатори та адміністратори: зводили замки, засновували міста, залучали німецьких колоністів, упроваджували право та створювали економічну інфраструктуру. Віддаленість від Риму й імперського центру дала великим магістрам змогу проводити фактично самостійну політику. У результаті орденська держава перетворилася на важливого геополітичного гравця, а згодом – на основу світського Герцогства Пруссія⁴.

¹ Лобе М. Трагедия ордена тамплиеров. Санкт-Петербург, 2007. С. 131.

² Мишо Г. История крестовых походов. Санкт-Петербург, 1841. С. 472.

³ Моррисон С. Крестоносцы. Москва, 2003. С. 154.

⁴ Forey A. Military Orders and Crusades. Aldershot, 1994. P. 284.

3.3 Причини занепаду та історична спадщина

Виникнення духовно-лицарських орденів було тісно пов'язане з добою хрестових походів, коли захист християнських святинь, паломників і східних володінь латинського світу став одним із головних завдань західного християнства. У XII–XIII ст. ордени відігравали важливу роль не лише у військовому протистоянні на Сході, а й у формуванні нових моделей організації влади, ведення війни, господарювання та релігійного служіння. Проте з часом вони зазнали занепаду під впливом комплексу спільних і специфічних чинників. Водночас їхня спадщина виявилася настільки значною, що продовжила впливати на європейську політичну, військову та культурну традицію й після ослаблення або зникнення самих орденів. Отже, розгляд причин занепаду неможливий без одночасного осмислення того, що саме ці інституції залишили по собі в історичній пам'яті та матеріальній культурі Європи.

Однією з головних спільних причин занепаду духовно-лицарських орденів стало завершення епохи хрестових походів¹. Поки існували християнські держави у Священній землі, ордени мали чітке призначення: охороняли паломників, обороняли фортеці, супроводжували каравани й підтримували латинську присутність на Близькому Сході. Після падіння Акри в 1291 р. ця функціональна основа була підірвана: тамплієри й госпітальєри втратили головну територіальну базу, а сама ідея постійної оборони Святої Землі втратила практичний сенс. Унаслідок цього військово-релігійна модель орденів почала поступово втрачати суспільну підтримку, а в нових умовах Європи дедалі більше сприймалася як спадщина попередньої епохи².

Другим важливим чинником стало посилення централізованих держав і монархічної влади в Європі³. У XIII–XIV ст. королі дедалі активніше прагнули контролювати фінанси, території та військові сили у межах власних держав. На

¹ Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу. Львів, 2003. С. 281.

² Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя. Київ, 2002.

³ Тайерман К. Війна Бога. Нова історія хрестових походів. Київ, 2015. С. 523.

цьому тлі духовно-лицарські ордени, які мали значні земельні володіння, автономне управління та міжнародні зв'язки, усе частіше сприймалися як політичні конкуренти. Найяскравіше це виявилось в долі тамплієрів: французький король Філіп IV Красивий, фінансово залежний від ордену й водночас зацікавлений у посиленні своєї влади, 1307 р. організував масові арешти, а 1312 р. папа Климент V ліквідував орден. Цей приклад показує, як нові централізовані монархії могли усунути навіть наймогутніші військово-релігійні структури. Водночас він засвідчує, що міжнародний характер орденів, який раніше був джерелом сили, у нових політичних умовах перетворився на джерело вразливості¹.

Не менш вагомою була і внутрішня причина занепаду орденів – поступова втрата первісних ідеалів. На початковому етапі свого існування духовно-лицарські братства ґрунтувалися на аскезі, дисципліні, спільному служінні та відмові від особистого збагачення. Проте з плином часу вони дедалі глибше втягувалися в політичну боротьбу, територіальну експансію та захист власних привілеїв. У результаті первісні засади поступово відходили на другий план. Особливо це помітно на прикладі Тевтонського ордену, який із духовно-військової організації поступово перетворився на державну силу з чітко вираженими політичними інтересами².

Суттєвим чинником занепаду стали й економічні труднощі. Утримання замків, шпиталів, військових загонів, адміністрації та великого господарського комплексу потребувало значних ресурсів. Поки ордени мали стабільні доходи з земель, пожертв і привілеїв, ця система залишалася життєздатною, однак війни, конфлікти та скорочення прибутків поступово підривали її основу³. У тамплієрів багатство навіть стало причиною переслідування, у тевтонців фінансова криза була тісно пов'язана з виснажливими війнами, а госпітальєри дедалі більше залежали від підтримки європейських правителів.

¹ Riley-Smith J. The Crusades: A History. New Haven, 2005. P. 317.

² Урбан В. Тевтонский орден. Санкт-Петербург, 2010. С. 34.

³ Bartlett R. The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350. London, 1994. P. 262.

До економічних труднощів додалися і військові невдачі, які істотно підірвали силу й авторитет орденів. Для Тевтонського ордену переломним етапом стала поразка в Грюнвальдській битві 1410 р., після якої його могутність уже не змогла відновитися в попередньому обсязі. Надалі становище ордену ще більше погіршилося під час Тринадцятирічної війни, що завершилася територіальними втратами та визнанням залежності від польської корони. Госпітальєри також втрачали свої опорні пункти: спочатку вони були змушені залишити Родос, а згодом у 1798 р. втратили й Мальту, яку захопив Наполеон¹.

Попри спільність багатьох причин, занепад кожного ордену мав і власну специфіку. Тамплієри були знищені насамперед унаслідок цілеспрямованого політичного переслідування з боку сильної монархічної влади². Тевтонський орден занепадав передусім як військово-політична держава, поступово втрачаючи території, авторитет і самостійність, аж поки його володіння не були секуляризовані³. Госпітальєри, на відміну від інших орденів, виявили більшу здатність до пристосування: після втрати Святої Землі та Родосу вони змогли перенести центр діяльності на Мальту й зберегти своє значення. Хоча це призвело до залежності від іспанської корони, орден продовжував існування ще кілька століть. Остаточо його військово-політичну роль підірвав Наполеон, який у 1798 р. захопив Мальту та позбавив госпітальєрів територіальної бази⁴.

Однак занепад духовно-лицарських орденів не означав втрати їхнього історичного значення. Навіть після послаблення військово-політичного впливу ці організації залишили помітний слід у розвитку середньовічної Європи, оскільки їхня діяльність вплинула на релігійні уявлення, лицарську культуру, військову організацію та систему християнських цінностей.

Насамперед це стосується релігійної сфери: вони сприяли утвердженню уявлення про військову боротьбу за віру як форму християнського служіння. У їхній діяльності поєднувалися чернечий послух, колективна дисципліна,

¹ Мишо Г. История крестовых походов. Санкт-Петербург, 1841. С. 429.

² Nicholson H. J. The Knights Templar: A New History. Stroud, 2001. P. 263.

³ Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München, 2007. S. 112.

⁴ Захаров В. А., Чибисов В. Н. История Мальтийского ордена. Москва, 2012. С. 378.

аскетичний ідеал і рицарський обов'язок, що суттєво вплинуло на формування середньовічної лицарської ідеології та зміцнення авторитету Церкви. Водночас ордени виробили модель колективної відповідальності й служіння спільній меті, яка надовго залишилася важливою складовою політичної та релігійної культури Європи¹.

У військовій сфері роль орденів також була значною. Вони стали прикладом добре організованих військових корпорацій, які діяли на основі постійної дисципліни, чіткої ієрархії та централізованого командування. На відміну від звичайного феодалного війська, орденські формування були стійкішими й краще пристосованими до тривалих кампаній. Про це свідчить не лише їхня участь у великих битвах, а й фортифікаційна діяльність: Крак-де-Шевальє госпітальєрів і Марієнбург тевтонців стали видатними зразками середньовічної оборонної архітектури та водночас адміністративними центрами (рис. 7). Такі споруди поєднували військову, господарську й символічну функції, уособлюючи владу орденів у прикордонних регіонах. Саме через розвиток фортифікації, логістики, постійного гарнізонного війська та практики довготривалого утримання стратегічних пунктів ордени вплинули на еволюцію середньовічного військового мистецтва².

Поряд із військовою діяльністю ордени істотно вплинули й на соціальну та медичну сферу. Їхні практики служіння, опіки над хворими, захисту слабших і допомоги потребуючим стали важливим попередником пізніших гуманітарних та благодійних традицій. Одним із найвиразніших прикладів є Червоний Хрест, діяльність якого ґрунтується на принципах милосердя, нейтральності та допомоги незалежно від походження, віросповідання чи політичних переконань людини³.

Культурний вплив духовно-лицарських орденів був значним. Освіту вони використовували як засіб зміцнення авторитету, внутрішньої організації та поширення релігійних цінностей. Госпітальєри й тамплієри створювали

¹ Мельвиль М. История ордена тамплиеров. Санкт-Петербург, 1999. С. 359.

² Акунов В. История военно-монашеских орденов Европы. Москва, 2012. С. 246.

³ Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск, 2007. С. 275.

навчальні осередки при монастирях, шпиталях і командорствах, де готували писарів, управлінців, духовних служителів та людей, пов'язаних із доглядом за хворими. Тевтонський орден у Пруссії також застосовував освіту для утвердження влади, поширюючи латинську писемність, християнське віровчення та нові культурні норми. Важливу роль у цьому процесі відігравали капелани: вони проводили богослужіння, сповідали братів, стежили за дотриманням релігійних норм і підтримували моральну дисципліну. Завдяки освіті, здобутій у монастирських школах або університетських центрах Європи, вони також виконували функції писарів, радників і наставників. Саме через діяльність капеланів у середовищі орденів поширювалися богословські знання, латинська писемність і загальноєвропейські культурні традиції¹.

Діяльність духовно-лицарських орденів відобразилася у створенні численних архітектурних споруд, які поєднували оборонне, сакральне й суспільне призначення. Замки, монастирі, церкви, шпиталі та фортеці стали осередками влади, віри й повсякденного життя, а згодом – цінними пам'ятками середньовічної архітектури. Особливе місце належить Тевтонському ордену, який на підконтрольних землях зводив укріплення у стилі цегляної готики. Найвідомішим прикладом став Марієнбург, нині Мальборк, – найбільший цегляний замок у світі, що був військово-адміністративним центром і символом могутності ордену². Тамплієри вплинули передусім на сакральну архітектуру. Їхні храми часто мали круглу форму, пов'язану з образом храму Гробу Господнього в Єрусалимі. Такі ротонди збереглися у Франції, Англії, Італії та Іспанії й стали пізнаваною рисою архітектурної традиції ордену³. Госпітальєри залишили значну спадщину на Родосі та Мальті. Їхнє будівництво поєднувало оборонну, релігійну й благодійну функції: поряд із фортецями та церквами вони споруджували шпитальні комплекси, що відображали головну місію ордену – допомогу хворим і нужденним⁴.

¹ Літвінова Л. Вплив чернечих орденів на формування культурної ідентичності середньовічної Європи // Історичний вісник. 2019. № 2. С. 50.

² Урбан В. Тевтонский орден. Санкт-Петербург, 2010. С. 347.

³ Demurger A. Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge. Paris, 2005. P. 447.

⁴ Nicholson H. J. The Knight's Hospitaller. Woodbridge, 2001. P. 163.

Важливим був і внесок духовно-лицарських орденів у розвиток мистецтва. Вони виступали замовниками та покровителями різних його форм: іконопису, фрескового живопису, вітражів, храмового оздоблення, книжкової мініатюри та геральдики. Через мистецтво ордени не лише прикрашали свої храми, замки й монастирі, а й утверджували власну ідеологію, підкреслюючи зв'язок між вірою, військовою службою та жертовністю. Особливе значення, в цьому сенсі, мала орденська символіка. Хрести, герби, прапори, печатки та інші знаки ставали засобом самоідентифікації й водночас демонстрували належність до християнського воїнства. У художній культурі поступово формувався образ лицаря як святого оборонця віри – воїна, який поєднував мужність, дисципліну, готовність до самопожертви та духовне покликання¹.

Як наслідок багатомірного впливу духовно-лицарських орденів відбувалося зближення різних частин Європи в культурному та цивілізаційному сенсі. Діючи в багатьох країнах і регіонах, вони ставали провідниками спільних норм, цінностей і моделей організації життя. Через них зміцнювалися позиції латини як мови релігійного життя, освіти та офіційної документації, поширювалися подібні архітектурні традиції, рукописна культура й спільні морально-релігійні орієнтири. У підсумку діяльність орденів стала одним із чинників формування латинської християнської цивілізації, основу якої становили церковні інституції, монаші спільноти, університетські осередки та духовні братерства².

У ширшій історичній перспективі спадщина духовно-лицарських орденів проявилася і в тому, що вони стали своєрідною моделлю надтериторіальних інституцій середньовіччя. Вони поєднували риси релігійної спільноти, військової організації, господарської корпорації та політичного суб'єкта, а тому справили вплив на уявлення про дисципліновану колективну службу, наддержавні зв'язки та інституційну тяглість. Навіть після занепаду конкретних орденських держав або ліквідації окремих братств створені ними практики

¹ Епоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо. Смоленск, 2001. С. 548.

² Демурже А. Рыцари Христа. Санкт-Петербург, 2008. С. 452.

управління, ведення документації, централізованого розподілу ресурсів та поєднання духовного авторитету з адміністративною ефективністю не зникли безслідно. У різних формах вони були успадковані пізнішими церковними, благодійними й державними структурами¹.

Проведений нами порівняльний аналіз орденів госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців показав, що, сформовані в руслі хрестового руху, вони мали спільну релігійно-військову основу, але згодом набули суттєвих відмінностей за напрямками діяльності, географією поширення та історичною роллю. Усіх їх об'єднували централізована система управління, поєднання чернечих обітниць із військовою службою, підпорядкування ідеї захисту християнської віри та виконання водночас духовних і бойових функцій. Проте кожен із орденів реалізував цю модель по-різному: госпітальєри найбільше зберегли гуманітарний і шпитальний характер, тамплієри найяскравіше проявили себе у військово-фінансовій сфері, а тевтонці – у колонізаційній та державотворчій діяльності в Балтійському регіоні. Також занепад орденів був спричинений як спільними чинниками – завершенням епохи хрестових походів, посиленням централізованих держав, економічними труднощами та військовими поразками, – так і особливими обставинами в історії кожного з них. Попри втрату колишньої могутності, їхня історична спадщина виявилася тривалою і багатомірною: вона позначилася на розвитку військової організації, благодійних і медичних практик, освіти, архітектури, мистецтва та формуванні спільного культурного простору латинської християнської Європи. Отже, госпітальєри, тамплієри й тевтонці були не лише важливими інституціями середньовіччя, а й вагомим чинником політичного, культурного та цивілізаційного розвитку Європи.

¹ Seward D. The Monks of War: The Military Religious Orders. Hamden, 1972. P. 272.

Висновки

Духовно-лицарські ордени були одним із найхарактерніших і водночас найскладніших явищ середньовічної європейської цивілізації. Їхнє виникнення стало наслідком поєднання релігійного піднесення, розвитку хрестового руху, посилення ролі папства, трансформації лицарської культури та потреби в організованому захисті християнських паломників і новоутворених держав хрестоносців на Сході. Саме в цих історичних умовах сформувалася нова модель інституції, яка поєднала в собі чернечі обітничі, військову службу, дисципліновану внутрішню організацію та активну участь у політичному та суспільному житті середньовіччя. Поява госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців була не випадковим явищем, а закономірною відповіддю латинського християнського світу на виклики епохи.

Всі три ордени мали спільну ідейну основу, яка ґрунтувалася на поєднанні релігійного служіння та військового обов'язку. Їх об'єднували підпорядкування церковній владі, чітка ієрархічна структура, сувора дисципліна, наявність статутів і спільна мета захисту християнської віри. Водночас, попри подібності базових принципів, кожен із орденів виробив власну модель розвитку. Госпітальєри еволюціонували від шпитального братства до головного морського форпосту християнської Європи, що стримував османську експансію в Середземному морі, зберігаючи при цьому особливий зв'язок із благодійною та медичною діяльністю. Тамплієри від початку були більшою мірою зорієнтовані на військовий захист паломників і християнських володінь у Святій Землі, а згодом перетворилися також на потужну фінансово-господарську організацію. Тевтонський орден, який виник пізніше, найвиразніше виявив себе як військово-політична сила, що поєднала християнізаційну місію з територіальною експансією та державотворенням у Пруссії.

Діяльність цих орденів мала значний вплив на військову, політичну, економічну, соціальну та культурну історію середньовічної Європи та

Близького Сходу. Вони брали безпосередню участь у хрестових походах, захищали держави хрестоносців, забезпечували безпеку паломницьких маршрутів, впливали на дипломатичні процеси та виступали важливими акторами міжнародних відносин. Окреме значення мала їхня економічна діяльність, насамперед це стосується тамплієрів, які створили розгалужену систему управління маєтностями, фінансових операцій і кредитування, чим сприяли розвитку господарських зв'язків у середньовічній Європі. Госпітальєри проявили себе як одна з найважливіших інституцій милосердя та медичної допомоги, а тевтонці – як організація, що суттєво вплинула на політичне переоформлення Балтійського регіону.

Головні відмінності між орденами полягали у географії їхньої діяльності, політичній ролі та характері реалізації місії. Госпітальєри і тамплієри були тісніше пов'язані зі Святою Землею та середземноморським світом, тоді як тевтонський орден переніс центр своєї активності до Центрально-Східної Європи. Якщо госпітальєри зуміли довше за інших зберегти баланс між військовою, релігійною та благодійною функціями, то тамплієри найбільше виявили себе як військово-фінансова корпорація, а тевтонці – як орденська держава з чітко вираженими територіально-політичними інтересами. Саме ці відмінності визначили і специфіку їхнього історичного розвитку, і різні форми їхнього занепаду.

Причини занепаду духовно-лицарських орденів мали як загальний, так і специфічний характер. До загальних чинників належали зміна історичної епохи після згасання хрестового руху, посилення централізованих монархій, військові поразки, економічні труднощі та поступове віддалення орденів від їхніх первісних ідеалів. Водночас доля кожного ордену визначалася окремими історичними обставинами. Тамплієри стали жертвою політичного переслідування з боку французької монархії та були ліквідовані внаслідок цілеспрямованого тиску державної і церковної влади. Тевтонський орден втратив свою могутність унаслідок воєнно-політичного ослаблення, поразок у боротьбі з Польщею та Литвою, а також секуляризації орденських володінь у

Пруссії. Госпітальєри, на відміну від них, не припинили існування, а змогли пристосуватися до нових історичних умов, трансформувались із військово-політичного ордену в гуманітарну та благодійну інституцію.

Окремо слід наголосити на соціокультурному змісті діяльності духовно-лицарських орденів. Вони стали важливими носіями латинської християнської культури, сприяли поширенню релігійних і моральних уявлень, розвитку шпитальної справи, освіти, архітектури, мистецтва та геральдики. Їхня діяльність сприяла культурному зближенню різних регіонів Європи, утвердженню спільних норм організації, служіння та релігійної ідентичності. У цьому сенсі ордени виступали не лише військовими структурами, а й важливими інструментами духовної, соціальної та культурної інтеграції середньовічного християнського світу.

Отже, духовно-лицарські ордени посідали важливе місце в середньовічному світі як інституції, що поєднували чернечу духовність, військову практику, політичну участь і суспільне служіння. Їхня історія відображає ключові тенденції епохи – християнізацію, сакралізацію війни, зміцнення церковного впливу, розвиток корпоративних форм організації європейського суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Альберт Аахенский. Иерусалимская история (фрагменты) / пер. с лат. яз. М. А. Заборова // Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва: Высшая школа, 1977. С. 77-81.
2. Анна Комнина. Алексиада / пер. с греч. яз. Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург: Алетейя, 1996. 703 с.
3. Бернар Клервосский. Похвала новому рыцарству (*De laude novae militiae*) / пер. с лат. яз. В. Захарова. 2019:
4. Бернард Казначей. История завоевания заморских земель / пер. с лат. яз. М. М. Стасюлевича // История Средних веков / сост. М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург: Полигон; Москва: АСТ, 2001. Т. 3: Крестовые походы (1096-1291 гг.). С. 156-164.
5. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях. XI-XIII вв. / пер. с лат. яз. под ред. В. Л. Янина. Москва: Изд-во МГУ, 1987. 260 с.
6. Виганд из Марбурга. Новая Прусская хроника (1394) / пер. с лат. яз. Н. Н. Малишевского. Москва: Русская панорама, 2014. 256 с.
7. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии пер. с лат. С. А. Аннинского // Славянские хроники. Санкт-Петербург: Глагол, 1996. С. 196-321.
8. Герман Вартбергский. Ливонская хроника пер. с лат. А. Р. Андреева // Тевтонский орден. Крах крестового похода на Русь. Москва: Алгоритм, 2005. С. 204-291.
9. Гийом Тирский. История деяний в заморских землях 2008 / пер. с лат. яз. М. М. Стасюлевича.
10. Гуго Сен-Викторский. Дидаскалион: Об искусстве обучения / пер. с лат. А. А. Клестова. Москва: Петроглиф, 2016. 335 с.
11. Деяния франков и прочих иерусалимцев / пер. с лат. Е. В. Морозовой. Москва: Росспэн, 2012. 303 с.

12. Джованни Виллани. Новая Хроника, или История Флоренции / пер. с лат. яз. М. А. Юсима. Москва: Наука, 1997. 552 с.
13. Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / пер. с старофр. яз. Г. Цыбулько. Санкт-Петербург: Евразия, 2007. 391 с.
14. Иоанн Вюрцбургский. История деяний / пер. с лат. яз. М. М. Стасюлевича 2012: URL: <http://istoriya.info/index.php?mode=ioanvurz> (дата звернения: 05.02.2026).
15. Ибн аль-Асир. Анналы Ислама / пер. с араб. яз. П. Г. Булгакова. Ташкент: Узбекистан, 2006. 559 с.
16. Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарий. Москва: Индрик, 2002. 488 с.
17. Матфей Эдесский. Хронография пер. с греч. яз. Е. А. Гуринова. 2002: URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Giiom_Tir/text1.phtml?id=343 (дата звернения: 19.12.2025).
18. Никита Хониат. История / пер с греч. яз. В. И. Долоцкого. Санкт-Петербург: С.-Петербургская Духовная Академия, 1860-1862. Т. 2. 500 с.
19. Петр из Дусбурга. Хроника Земли Прусской / пер. с лат. В. И. Матузовой. Москва: Ладомир, 1997. 384 с.
20. Раймунд Ажилский. История франков, которые взяли Иерусалим / пер. с старофр. яз. М. А. Заборова. Москва: Директ-Медиа, 2009. 104 с.
21. Усама ибн Мункыз. Книга назидания / пер. с араб. яз. М. А. Салье. Москва: Издательство восточной литературы, 1958. 327 с.
22. Фульхерий Шартрский. Иерусалимская история / пер. с лат. яз. А. Н. Слезкина. Санкт-Петербург: Евразия, 2020. 368 с.
23. Яков Витрийский. Восточная история / пер. с лат. яз. М. М. Стасюлевича // История Средних веков / сост. М. М. Стасюлевич. Санкт-Петербург-Москва: АСТ, 2001. Т. 3: Крестовые походы (1096-1291 гг.). С. 346-352, 414-418, 464-474.

24. Albert'of Aachen. History of Jerusalem / transl from lat. S. B. Edgington. Edgington: Routledge, 2007. 344 p.
25. Assises de Jérusalem ou recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre. Paris: Imprimerie royale, 1841. 655 p.
26. Jacques de Vitry. Histoire de l'Orient et des croisades pour Jérusalem. Clermont-Ferrand: Paléo, 2013. 328 p.
27. Robert le Moine: Histoire de la première croisade. 2023: URL: <http://remacle.org/bloodwolf/historiens/robertlemoine/croisade1.htm> (дата звернення: 05.03.2026).
28. A Source Book for Medieval History. New York: Thatcher, 1905. 612 p.
29. Акунов В. История военно-монашеских орденов Европы. Москва: Вече, 2012. 468 с.
30. Барбер М. Процесс тамплиеров / пер. с англ. яз. Москва: Алетея, 1998. 496 с.
31. Блюм Ж. Рене ле Шато, вестготы, катары, тамплиеры: секрет еретиков / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 2007. 252 с.
32. Богдан А. Тевтонские рыцари. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 30 с.
33. Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории / пер. с нем. яз. Москва: Ладомир, 2004. 272 с.
34. Бордонов Ж. Повседневная жизнь тамплиеров в XIII веке. Москва: Молодая Гвардия, 2004. 292 с.
35. Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 4-17.
36. Горбач Т. С. Польша і Тевтонський Орден у XIII-XV ст.: військово-дипломатичний аспект відносин: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2013. 18 с.

37. Гусев И. Е. История орденов средневековья. Минск: Харвест, 2007. 432 с.
38. Гусев И. Е. История религиозных и рыцарских орденов и обществ. Минск: Харвест, 2007. 240 с.
39. Демурже А. Рыцари Христа / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 502 с.
40. Джонс Д. Тамплиеры: рождение и гибель великого ордена / пер. с англ. яз. Москва: Альпина нон-фикшн, 2018. 396 с.
41. Жарков С. В. Рыцарские ордена в бою. Москва: Яуза, 2008. 448 с.
42. Заборов М. А. Крестовые походы. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. 279 с.
43. Захаров В. А., Чибисов В. Н. Орден госпитальеров. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. 464 с.
44. Захаров В. А., Чибисов В. Н. История Мальтийского ордена. Москва: Вече, 2012. 416 с.
45. История крестовых походов / пер. с англ. яз. Москва: Крон-Пресс, 1998. 496 с.
46. Куглер Б. История крестовых походов / пер. с нем. яз. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 512 с.
47. Літвінова Л. Вплив чернечих орденів на формування культурної ідентичності середньовічної Європи // Історичний вісник. 2019. № 2. С. 45-52.
48. Легофф Ж. Цивілізація середньовічного Заходу / пер. з фр. мов. Львів: Літопис, 2003. 376 с.
49. Лобе М. Трагедия ордена тамплиеров / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 2007. 224 с.
50. Машке Э. Немецкий орден / пер. с нем. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 2003. 256 с.
51. Мельвиль М. История ордена тамплиеров / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. 416 с.

52. Мишо Г. История крестовых походов / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Алетея, 1841. 634 с.
53. Моррисон С. Крестоносцы / пер. с англ. яз. Москва: Весь Мир, 2003. 176 с.
54. Николь Д. Крестоносцы. История ордена Госпитальеров. 1100-1565 гг. / пер. с фр. яз. Москва: Эксмо, 2010. 216 с.
55. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. Москва: АН СССР, 1959. 525 с.
56. Пирс Пол Р. Тамплиеры / пер. с англ. яз. Москва: Евразия, 2010. 410 с.
57. Райхельт В. Релігійні ордени середньовіччя / пер. з нім. мов. Київ: Либідь, 2002. 320 с.
58. Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / пер. с фр. яз. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 448 с.
59. Тайерман К. Війна Бога. Нова історія хрестових походів / пер. з англ. мов. Київ: Темпора, 2015. 672 с.
60. Урбан В. Тевтонский орден / пер. с англ. яз. Санкт-Петербург, 2010. 416 с.
61. Фоменко І. В. Лицарські ордени Середньовічної Європи. Київ: Наукова думка, 2008. 256 с.
62. Эпоха крестовых походов / под ред. Э. Лависса, А. Рамбо / пер. с фр. яз. Смоленск: Русич, 2001. 672 с.
63. Addison C. G. The History of the Knights Templars. London: G. J. Palmer, 1842. 327 с.
64. Arnold U. Geschitsschreibung im Preußenland bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts // Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Berlin: M. Niemeyer, 1970. S. 74-126.
65. Bartlett R. The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350. London: Penguin Books, 1994. 432 p.

66. Boas A. J. *Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East*. London; New York: Routledge, 1999. 267 p.
67. Bronstein J. *The Hospitallers and the Holy Land: Financing the Latin East, 1187-1274*. Woodbridge: Boydell Press, 2005. 190 p.
68. Burgtorf J. *The Central Convent of Hospitallers and Templars: History, Organization, and Personnel (1099/1120-1310)*. Leiden; Boston: Brill, 2008. 761 p.
69. Clari R. de. *L’histoire de chiaux qui conquissent Constantinople*. Paris: Jouanist, 1868. 87 p.
70. Demurger A. *Les Hospitaliers: De Jérusalem à Rhodes, 1050–1317*. Paris: Tallandier, 2013. 573 p.
71. Demurger A. *Les Templiers: Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*. Paris: Éditions du Seuil, 2005. 669 p.
72. Flori J. *Croisade et chevalerie. XI-e – XII-e siècles*. Bruxelles: De Boeck Université, 1998. 433 p.
73. Forey A. *Military Orders and Crusades*. Aldershot: Variorum, 1994. 328 p.
74. Frankopan P. *The First Crusade: The Call from the East*. London: The Bodley Head, 2012. 252 p.
75. Jaspert N. *The Crusades*. London-New York: Routledge, 2006. 208 p.
76. Luttrell A. *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*. London: Variorum Reprints, 1978. 394 p.
77. Murray A. V. *The crusader kingdom of Jerusalem : a dynastic history 1099-1125*. Oxford: Prosopographica et Genealogica, 2000. 280 p.
78. Nicholson H. J. *The Knight’s Hospitaller*. Woodbridge: Boydell Press, 2001. 180 p.
79. Nicholson H. J. *The Knights Templar: A New History*. Stroud: Sutton Publishing, 2001. 256 p.
80. Powell J. M. *Anatomy of a Crusade, 1213-1221*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986. 287 p.

81. Richard J. The Crusades: c.1071 – c.1291. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 516 p.
82. Riley-Smith J. The Knights Hospitaller in the Levant, c. 1070-1309. London: Palgrave Macmillan, 2012. 334 p.
83. Riley-Smith J. The Crusades: A History. New Haven: Yale University Press, 2005. 400 p.
84. Sarnowsky J. Der Deutsche Orden. München: C.H. Beck, 2007. 128 S.
85. Seward D. The Monks of War: The Military Religious Orders. Hamden: Archon Books, 1972. 346 p.

Додатки

Рис. 1. Маршрути хрестових походів із Західної Європи до Святої Землі (за І. Є. Гусевим).

Рис. 2. Тевтонська держава в період свого розквіту (за І. Є. Гусевим).

Рис. 3. Символіка духовно-лицарських орденів Західної Європи(за І. Є. Гусевим).

Рис. 4. Ключові постаті госпітальєрів, тамплієрів та тевтонців(за І. Є. Гусевим).

Рис. 5. Духовні особи, що вплинули на становлення та розвиток орденів
(за І. Є. Гусевим).

Рис.6. Світські особи, що вплинули на становлення та розвиток орденів
(за І. Є. Гусевим).

Рис. 7. Відомі замки орденів (за І. Є. Гусевим).

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПІТАЛЬЄРІВ, ТАМПЛІЄРІВ І ТЕВТОНЦІВ											
ГОСПІТАЛЬЄРИ		ТАМПЛІЄРИ		ТЕВТОНЦІ							
	ГОСПІТАЛЬЄРИ		ТАМПЛІЄРИ		ТЕВТОНЦІ						
	Походження: Єрусалим, кінець XI — початок XII ст.		Походження: Єрусалим, 1119 р.		Походження: Акра, кінець XII ст.						
	Первісна місія: догляд за хворими, пораненими та паломниками		Первісна місія: охорона паломників і шляхів до святинь		Первісна місія: допомога німецьким паломникам і хрестоносцям						
	Основний напрям: благодійність, шпитальна справа, військовий захист		Основний напрям: військова служба, оборона Святої Землі, фінансово-господарська діяльність		Основний напрям: військова експансія, християнізація, державотворення						
	Символіка: білий восьмикінцевий хрест		Символіка: червоний хрест на білому плащі		Символіка: чорний хрест на білому плащі						
	Географія діяльності: Свята Земля → Кіпр → Родос → Мальта		Географія діяльності: Свята Земля та Західна Європа, особливо Франція		Географія діяльності: Пруссія, Лівонія, Балтійський регіон						
	Особливості: поєднання милосердя й війни; шпиталі; флот		Особливості: сувора централізація; командорії; кредитування й зберігання коштів		Особливості: орденська держава; замки; колонізація й адміністрація						
	Причини занепаду: втрата Святої Землі; османська експансія; зміна історичних умов		Причини занепаду: політичне переслідування; тиск французької монархії; ліквідація ордену		Причини занепаду: воєнні поразки; ослаблення в боротьбі з Польщею і Литвою; секуляризація володінь						
СПІЛЬНІ РИСИ											
	чернечі обітничі		військова служба		сувора дисципліна		ієрархічна структура		підпорядкування папству		захист християнської віри

Рис. 8. Порівняльна характеристика госпітальєрів, тамплієрів і тевтонців (за І. Є. Гусевим).